

Ediční rada **SOCIOLOGICKÉHO NAKLADATELTVÍ (SLON)**:

Luděk Brož, PhD. (Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung, Halle/Saale)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Helena Kubátová, PhD. (Univerzita Palackého)

Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, PhD. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Mgr. Zuzana Uhde (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

Miroslav Hroch

NÁRODY NEJSOU DÍLEM NÁHODY

**Příčiny a předpoklady utváření
moderních evropských národů**

Studijní texty
Praha 2011

Vydání této knihy bylo podpořeno z výzkumného záměru Fakulty humanitních studií UK MSM 021620843.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2011.
Vydání první – dotisk 2011.

Ediční řada *Studijní texty*, 45. svazek.
Redigují Alena Miltová a Jiří Ryba.
Jazyková redaktorka Olga Vodáková. Odpovědná redaktorka Alena Miltová.

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq.
Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký – az servis, Mendíků 9, Praha 4.

Copyright © Miroslav Hroch 2009

ISBN 978-80-7419-010-0

OBSAH

Předmluva | 7
Předmluva k českému vydání | 10

Část první
NÁRODY A NACIONALISMUS JAKO BADATELSKÝ PROBLÉM | 13 | 5

Kapitola první. **Spory o výklad a definici** | 16
1.1 Názory na národ v 19. století | 17
1.2 Pojetí národa ve druhé polovině 20. století | 21
1.3 Nacionalismus: pohroma či nedopatření? | 30
1.4 Pokusy o historický výklad národa | 40

Kapitola druhá. **Typologická charakteristika** | 48
2.1 Základní typy formování evropského národa | 48
2.2 Periodizace cesty k modernímu národu | 52
2.3 Multietnické říše jako politický rámec národních hnutí | 55

Část druhá
ZDROJE A SLOŽKY NÁRODOTVORNÝCH PROCESŮ | 61

Kapitola první. **Odkaz minulosti** | 64
1.1 Minulost přímo oslovující člověka | 64
1.2 „Národní“ minulost jako součást předmoderní historické tradice | 73

Kapitola druhá. **Etnické kořeny** | 80
2.1 Etnická mnohotvárnost předmoderní Evropy | 80
2.2 Jazyková homogenizace v raně novověkém státě | 82
2.3 Jazyky a etnické skupiny v období formování národa | 88

Kapitola třetí. **Modernizace** | 95
3.1 Modernizace státu | 96
3.2 Politická a sociální rovnoprávnost | 100
3.3 Ekonomický rozvoj a sociální komunikace | 109
3.4 Škola a národní výchova | 119
3.5 Typologie národních hnutí podle jejich vztahu k procesu modernizace | 123

Kapitola první. **Aktéři dramatu: kdo mluvil jménem národa?** | 135

- 1.1 Státní národ | 136
- 1.2 Národní hnutí | 138
- 1.3 Sociální původ národní inteligence | 141

Kapitola druhá. **Národně relevantní zájmové rozpory** | 145

- 6 | 2.1 Zápas o místo na slunci: boj o politickou moc | 145
- 2.2 Rozpor mezi státy a národy | 153
- 2.3 Nerovnoměrnost vývoje | 157
- 2.4 Rozpory vyplývající z modernizace | 161

Kapitola třetí. **Národní mýtus a hledání společného osudu** | 168

- 3.1 Dějiny jako argument | 172
- 3.2 Konstrukce národních dějin | 178
- 3.3 Národní minulost v mýtech a tradicích | 189

Kapitola čtvrtá. **Zápas o národní jazyk a kulturu** | 200

- 4.1 Kultura jako nástroj národní mobilizace | 203
- 4.2 Jazykové požadavky národních hnutí | 208
- 4.3 Rozmar vzdělavců nebo sociální potřeba? | 221
- 4.4 Jazyk předmětem politického zápasu | 227

Kapitola pátá. **Národ jako kulturní konstrukce?** | 232

- 5.1 Úloha emocí | 233
- 5.2 Živočišné pudy a instinkty | 236
- 5.3 Symboly | 238
- 5.4 Stereotypy | 240
- 5.5 Národní pomníky a ikonografické symboly | 242
- 5.6 Národní slavnosti | 248
- 5.7 Národní prostor a jeho hranice | 258

Závěry a hypotézy | 266

Použitá literatura | 275

Literatura k dějinám jednotlivých národů | 297

Věcný rejstřík | 301

Rejstřík zeměpisných jmen | 310

Každý, kdo třeba jen zpovzdálí sleduje situaci na knižním trhu, ví, že témata „národ“ a „nacionalismus“ patří k nejfrekventovanějším. Proto je pochopitelně legitimní ptát se, zda ještě má smysl psát k tomuto tématu další knihu. Pokud by jejím cílem bylo podat novou – kolikátou již? – „teorii nacionalismu“, byla by taková skepse zcela opodstatněná. Každý autor, jenž si dělá ambice přesahující pouhý popis či naraci, se totiž pokouší o originalitu, která ovšem až příliš často spočívá buď ve vytržení a zveličení jednoho z aspektů problému, nebo v nové kombinaci údajů dávno již známých. Jako reakce na mnohotvárnost a početnost dosavadní produkce vzniklo již několik knih, které se omezují na kritický přehled starších názorů.

Právě takováto záplava titulů signalizuje potřebu zastavit se a zachytit současný stav bádání v jakési syntéze, která by ovšem svůj zájem soustředila na to, co lze z dosavadních výsledků zařadit do uceleného systému. Nepůjde tedy o to, vyzvedat originalitu jednotlivých přínosů, ať již zdánlivých či skutečných, nýbrž o to, koncentrovat se na přístupy, které umožňují jistý badatelský „konsenzus“. Jestliže totiž odhlédneme od často vykonstruované „originality“ termínů, shledáme, že rozdíly mezi koncepcemi nejsou tak diskrepantní, jak by nám mnozí jejich autoři chtěli namluvit.

Samozřejmě hned na počátku je třeba vymežit problém, jemuž se syntéza chce věnovat. Nejde o souhrnné dílo o „nacionalismu“ ani o soudobých podobách a zájmech evropských národů, nýbrž o jejich genezi. Jak naznačuje sám název knihy, jde o to, sledovat cesty, jimiž se ubíraly národotvorné procesy, respektive konstrukce národa v průběhu dlouhého 19. století. Jde o národ evropský jako specifický typ útvarů, na nichž je – ať již se nám to líbí či nikoliv – založena stavba Evropy.

Syntézu tohoto typu je možno zpracovat dvojím způsobem: rativně nebo problémově. Je možno systematicky zobrazit průběh formování jednotlivých národů, nebo je možno na základě znalostí o průběhu těchto národotvorných procesů hledat jejich rozhodující složky a usilovat tak o přípravu kauzální analýzy. Rozhodl jsem se

16 | Nahlédneme-li letmo do několika náhodně zvolených studií věnovaných národu a nacionalismu, snadno zjistíme, že každý z autorů chápe těmito pojmy něco poněkud odlišného. Již v meziválečném období se prý v Německu říkalo, že každý doktorand, který se touto tematikou zabývá, považuje za věc své cti, aby předložil originální definici národa. Snaha o originalitu – a to nejen definice, ale především interpretace – dosáhla v současnosti globálních rozměrů. V případě termínu „národ“ a jeho ekvivalentů v evropských jazycích tkví základní potíž v tom, že se jako nástroje analýzy moderního společenského a kulturního procesu užívá termínu, který vznikl již ve středověku a byl kontinuitně tradován až do novověku. I když společným kořenem termínu byla latinská *natio*, dostaly jeho překlady do jednotlivých jazyků v odlišných politických a sociálních podmínkách poněkud odlišný význam.

V angličtině 18. století označoval termín *nation* všechny obyvatele, kteří žijí pod stejnou vládou (resp. panovníkem) a řídí se shodnými zákony. Obdobně byla charakterizována *la nation* v prvním vydání francouzské *Grande Encyclopédie*, ale již následující vydání připojila k této charakteristice také společný jazyk. Naproti tomu byla v německé jazykové tradici spojována *Nation* především s kulturou a jazykem, případně i společnou minulostí. Specifickou potíží bylo, že se tento překlad z latiny částečně překrýval s tradičním německým termínem *Volk*.¹ Zmínky si zaslouží, že již v padesátých letech 17. století český učenec J. A. Komenský (Comenius) definoval národ (v latině *gens seu natio*) jako soubor lidí, kteří žijí na společném území, mají společné dějiny a společný jazyk a jsou spjati láskou ke společné vlasti.² Zajis-

1 Na závažnost těchto pojmoslovných rozdílů poprvé upozornila finská historička A. Kemiläinen v prvých kapitolách své knihy *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä 1964. Tato kniha zůstala nicméně mimo pozornost západní vědy.

2 Ve spisu *Gentis felicitas*, který byl vytištěn roku 1659. Obdobně chápal národ P. Stránský i B. Balbín. Srv. E. Maur, Pojetí národa ve starší české historiografii jako východisko koncepce českého národa v první polovině 19. století, in: M. Skřivánek (vyd.), *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, Litomyšl 1998.

té to nebyl jediný případ „předmoderně moderního“ chápání tohoto pojmu.

Druhý ze základních termínů soudobého pojmového instrumentáře – „nacionalismus“ – má podstatně odlišnou genezi. Vznikl jako novotvar původně v politickém diskurzu, což jej zatížilo politickými, hodnotícími konotacemi. Všeobecně užívaným nástrojem vědecké analýzy se stal – odhlédnuto od prvých náběhů v meziválečné době – teprve během druhé poloviny 20. století. Potíž spočívá ovšem také v tom, že je odvozen od a vztahován k termínu národ, který má odlišné historické pozadí. Nacionalismus, který označoval politický či myšlenkový postoj a byl (a zůstal) hodnotově zatíženým nástrojem politického zápasu od počátku 20. století, byl postupně zařazen do těsného příbuzenství s termínem „národ“, který naopak má svoji genezi v předmoderní době. Konfuzi zvyšuje v důsledku toho okolnost, že termín „nacionalismus“ interpretují příslušníci různých národností do značné míry v závislosti na tom, jak se chápe termín „národ“ v jazykové tradici jejich národů. Je proto logické, že se v angličtině *nationalism* spojuje se státem, respektive zápasem o státnost, zatímco v německé terminologii, kde byl původně definován kulturou a jazykem, si teprve hledá své místo a je předmětem rozporných interpretací. Navíc je tento termín v angličtině i v němčině – a ještě více v ruštině a češtině – podvědomě či vědomě spojován s negativními projevy existence národů a zápasů „ve jménu národa“. Budeme mít příležitost demonstrovat pojmoslovné zmatení, kterému podlehl i prominentní badatelé.

1.1 NÁZORY NA NÁROD V 19. STOLETÍ

Národ se stal předmětem zájmu historiků a dalších vědců často ještě v době, kdy se teprve utvářel, takže vědecký diskurz národa byl nutně poznamenán specifickými národními poměry a postoji badatelů. Zvláště výrazný byl situačně podmíněný rozdíl vyplývající z toho, v jaké národní situaci se badatelé nacházeli. Ti z nich, kteří studovali národ v podmínkách od středověku existujícího národního státu, jako byla Francie či Anglie, považovali existenci pospolitosti označované jako *nation* za samozřejmost. Jiní přistupovali k předmětu svého zájmu v podmínkách zápasu o národní (ať již státně či kulturně definovanou) existenci a musili si teprve zjistit, jakými rysy budou novou pospolitost vymezovat, aby ji odlišili od pospolitostí jiných. Ne náhodou najdeme koncem 19. a počátkem 20. století největší počet příspěvků do diskuse o definici národa

právě v německojazyčném prostředí. Navíc, jak již bylo řečeno, se pro označení nově se utvářející pospolitosti užívalo termínu, který byl v příslušném jazykovém povědomí zakotven od středověku. Tyto skutečnosti pochopitelně ovlivňovaly nejen terminologii, ale také metodická východiska.

18 | Společným rysem naprosté většiny prací, které byly od poloviny 19. století publikovány, bylo primordialistické (či podle některých autorů perenialistické) pojetí národa: axiomatický názor, který odpovídal také dobovému veřejnému mínění, že národ je odvěkou kategorií, jejíž objektivní existenci je možno a nutno ožивovat, obrozovat, poněvadž je specifickou hodnotou lidského rodu. Toto prolnutí primordialismu ze sféry politického zápasu do sféry vědeckého výzkumu bylo dalším důsledkem skutečnosti, že ti, kdo národ studovali, byli zároveň jeho příslušníky, či lépe řečeno účastníky národního zápasu, ať již měl jakoukoli podobu.

Není nutné reprodukovat zde názory jednotlivých historiků, sociologů či politologů na národ a jeho vznik. Postačí konstatování, že práce, které vznikaly k této problematice během poslední třetiny 19. století a prvé poloviny století následujícího, můžeme zhruba rozčlenit do dvou základních proudů: Prvý definoval národ objektivními, empiricky zjištěnými, respektive ověřitelnými rysy, charakteristikami, mezi nimiž obvykle na prvním místě figurovaly ve střední a východní Evropě charakteristiky kulturní a jazykové v kombinaci s nejrůznějšími prvky dalšími – od politických vazeb přes vazbu k teritoriu až po „pouto krve“. Anglosaští autoři měli ovšem již tehdy určité problémy se zařazením „nestátních“ národů pod anglický termín *nation* a hledali termíny náhradní, jako zejména *nationality, people*, respektive *national group*.³

Již počátkem 20. století však někteří autoři došli k názoru, že nelze najít univerzální kombinaci, která by závazně platila pro všechny pospolitosti, které tehdy byly označovány jako národ. Značný vliv proto získalo Meineckovo rozlišení „Staatsnation“ a „Kultur-nation“ podle toho, zda pospolitost, která se považovala za národní, tvořila státní celek nebo se opírala o společný jazyk a kulturu. Odlišné řešení téhož problému hledal austromarxista Otto Bauer tak, že kladl důraz na rozhodující roli společných dějin, které činily z příslušníků národa „pospolitost osudu“. Odtud pak se odvozovala charakteristika národa jako pospolitosti kultury a také „charakteru“. V průběhu staletí trvajících společných dějin pak prošel národ

3 Snad poprvé B. Joseph, *Nationality, its Nature and Problems*, London 1929, str. 24 n., po něm také C. J. Hayes (srv. pozn. 8).

několika stadii, která se navzájem lišila tím, kdo byl nositelem národní myšlenky, tj. podle toho, jak se rozšiřovala sociální základna národa.⁴

Ještě dál šel v resignaci na určitelnost stálých objektivních znaků národa Max Weber: národ nemůže být definován „podle empirických společných kvalit“, je to badatelsky těžko uchopitelný pojem, jenž označuje jistou skupinu lidí, kteří vůči sobě navzájem chovají „specifický pocit solidarity“. Národ je proto vázán k prestižním zájmům a mocenské prestiži.⁵

Weberův názor, byť formulován jen jako okrajový postřeh, je asi nejvýznamnějším z těch, které řadíme ke druhému z názorových proudů. Řadíme tam badatele, kteří definovali národ subjektivně, tedy tím, zda si určitá skupina lidí svoji příslušnost k národu uvědomuje a přeje si ji. Tento přístup k národu mohl být demonstrován agitačně jako vůle k „vytvoření“ národa, nebo mohl mít podobu prostého souhlasu s příslušností k existujícímu již národu. Nejčastěji je v současnosti tento postoj charakterizován bonmotem E. Renana o národu jako „každodenním plebiscitu“, ale je třeba připomenout, že měl silné pozice také v Německu, kde k jeho zdůvodnění přispěla tzv. statistická škola (G. Rümelin, M. Lazarus).⁶ Význam pro historické bádání získala tato koncepce teprve v meziválečném období a zejména pak po 2. světové válce. Tehdy ovšem již se těžiště výzkumu přesouvalo z národa na nacionalismus.

4 Jako typický příklad literatury konce 19. století, která se pokoušela určit národ souborem objektivních „rysů“, je možno uvést: F. J. Neumann, *Volk und Nation*, Leipzig 1888; F. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München, Berlin 1907; O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie*, Wien 1907, str. 84 nn. a str. 135. Bauerovou koncepcí se inspiroval mladý bolševický emigrant Josef Džugašvili-Stalin a spojil ji ve zjednodušené podobě s definicí národa pomocí závazných znaků; tato definice se stala od třicátých let oficiální sovětskou „marxisticko-leninskou“ koncepcí národa: srv. *Marxismus a národnostní otázka, Spisy 2*, Praha 1949, str. 281.

5 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft II*, Tübingen 1976, str. 675 nn. Na druhé straně vysvětloval M. Weber rozdíl v životní úrovni Němců a Poláků rasovými dispozicemi – srv. J.-R. Paré, *Les „écrits de jeunesse“ de Max Weber: l'histoire agraire, le nationalisme et les paysans, Revue Canadienne de science politique*, Sept. 1995, str. 440. Srv. též P. Birnbaum (vyd.), *Sociologie des nationalismes*, Paris 1997, str. 13 n.

6 E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?* in: *Œuvres Complètes I*, Paris 1947. (Česky in: M. Hroch, vyd., *Pohledy na národ a nacionalismus*, Praha 2003.) G. Rümelin, *Kanzlerreden*, Tübingen 1907. K úloze „statistiků“ srv. J. Weichlein, „Qu'est-ce qu'une nation?“ Stationen der deutschen Debatte um Nation und Nationalität in der Reichsgründungszeit, in: W. v. Kreseritzky, K.-P. Sick (vyd.), *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999, str. 71 nn. K tomuto pojetí měl u nás blízko např. T. G. Masaryk (*Naše nynější krize*, Praha 1895, str. 144) a F. X. Šalda v kritice M. A. Šimáčka (*Kritické projevy 3*, Praha 1950, str. 153).

Hranici mezi oběma přístupy nelze ovšem absolutizovat. Autoři, kteří usilovali o určení národa objektivními rysy, si stále více uvědomovali, že národ nemůže existovat bez sebevědomí svých příslušníků, a naopak subjektivistická definice národa nevyklučovala objektivní vazby mezi jeho příslušníky. Zatímco evropské bádání se i v meziválečné době soustředilo na studium národa, objevil se v americkém prostředí úspěšný pokus o aplikaci nového analytického termínu – „nacionalismus“ – v díle Carltona Hayese. Již před ním, roku 1921, přenesl tento termín ze světa politické debaty do roviny politologické analýzy M. S. Handmann, jenž rozlišoval nacionalismus utiskovaných *peoples* (Poláci, Irové) od nacionalismu iredentistického (Italové, Srbové) a prestižního (Francouzi).⁷ Také Hayesova definice nacionalismu byla původně kritická a označovala nacionalismus za „hrdé a vychloubačné smýšlení o svém vlastním národě“, doprovázené nepřátelským postojem k jiným národům. Hayes však došel k názoru, že je třeba diferencovat několik typů nacionalismu: humanistický (Rousseau, Herder), jakobínský, tradicionalistický (Burke, němečtí romantici), liberální (Welcker, Mazzini) a integrální (fašismus, nacismus).⁸ Pokusil se také o neutrální, nehodnotící určení nacionalismu jako „sloučení patriotismu s uvědoměním si národnosti“.⁹ Zatímco Hayesova typologie byla založena na komplexní charakteristice jednotlivých typů, vystoupil sociolog L. Wirth ve třicátých letech s typologií založenou pouze na požadavcích: podle jejich povahy mohl nacionalismus být právě tak dominantní a hegemoniální jako partikularistický, respektive marginální a menšinový.¹⁰

V meziválečné Evropě byly studie o problematice národa publikovány především v Německu. Vedle prací nacionalistických, které byly spjaty s rasistickou koncepcí nacistickou nebo k ní směřovaly, vydali zejména někteří sociologové a politologové zajímavé studie, které navazovaly dílem na koncepci F. Meineckeho a snažily se jeho pojmové rozlišení dále rozpracovat, dílem na pojetí O. Bauera.¹¹

7 M. S. Handmann, *The Sentiment of Nationalism*, *Political Science Quarterly* XXXVI, 1921, str. 107 nn.

8 C. J. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.

9 Týž, *Nationalism: A Religion*, New York 1960, str. 2.

10 L. Wirth, *Types of Nationalism*, *American Journal of Sociology* XLI, 1936, str. 723 nn. Názory Hayesovy a Wirthovy (i dalších starších autorů) zde uvádím také proto, abych upozornil na relativitu „objevnosti“ mnoha současných teorií nacionalismu, které nabízejí v odlišné verbalizaci řešení a badatelská východiska, která byla již dávno promyšlena.

11 Nacistické pojetí ovlivnil např. M. H. Boehm, *Das eigenständige Volk*, Göttingen 1932. Výrazně subjektivistický a nacionalismem prodchnutý koncept zastávala početná plejáda autorů, jako např. E. Stavenhagen, *Das Wesen der Nation*, Berlin 1934. Meineckem inspirovaný a eklektický, ale velmi informativní přehled podal J. Fels, *Begriff und*

1.2 POJETÍ NÁRODA VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Neblahé zkušenosti s nacionalismem, které přinesla Evropě i světu 2. světová válka, poznamenaly také přístup k historickému i sociologickému a politologickému studiu národa a nacionalismu. Zvýšila se politická aktuálnost tohoto studia a s ní také angažovanost autorů. Názory se pochopitelně i nadále lišily, ale můžeme zjistit, že v několikerém ohledu panovala mezi badateli většinová shoda o tom, co je potřeba zdůraznit a co naopak bylo překonáno.

1. Naprostá většina badatelů se více či méně důsledně distancovala od primordialistického názoru, že národ je odvěkou kategorií, a také od rasových teorií pospolitostí krve.

2. Shoda panovala také v tom, že národ nelze definovat pouze etnickými rysy (jazykem a kulturou).

3. Národ byl nyní v rostoucí míře uznáván za svébytnou politickou, respektive sociální pospolitost teprve tehdy, bylo-li možno doložit, že si jeho příslušníci jsou více či méně vědomi své sounáležitosti a považují ji za hodnotu.

4. Odtud pak v následujících desetiletích vyplýval rostoucí důraz na studium „nacionalismu“ jako subjektivního předpokladu, projevu či dokonce podmínky pro existenci národa.

Jistá kontinuita se starším, středověkým vývojem státnosti ovšem byla i nadále uznávána. Systematicky tento vztah kategorizoval J. Armstrong, jemuž kritikové nejednou vytýkali, že se pokouší oživit zastaralý „primordialismus“. Ve skutečnosti chtěl především studovat (s velkou dávkou schematizace), jak se měnila intenzita a politická relevance národního vědomí, či spíše pocit sounáležitosti s potenciálním „národem“ v průběhu věků.¹² Tuto potřebu, respektive pocit sounáležitosti, loajality k velké sociální skupině, považují ostatně za důležitý předpoklad národotvorných procesů také někteří pozdější autoři, zejména z řad sociálních vědců.¹³

Wesen der Nation, Münster 1927. Velmi diferencovaný a vyvážený, později bohužel zapomenutý teoretický koncept zpracoval H. Ziegler, *Die moderne Nation. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*, Tübingen 1932. Již tehdy mj. upozornil, že objektivní a subjektivní charakteristiky národa se doplňovaly a nelze je proto dávat do protikladu. Do tohoto kontextu je třeba zařadit také práci F. Kutnara, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*, Praha 2003, i když se dočkala plného vydání teprve 60 let po svém napsání.

12 J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982. Ještě roku 1949 zastávali historikové na III. mezinárodním setkání názor, že národy existovaly nepřetržitě od středověku, srv. sborník *Europa und der Nationalismus*, Baden-Baden 1950.

13 C. Geertz, *Old Societies and New States*, New York 1963, str. 109; R. McKim a J. McMahon v úvodu ke sborníku *The Morality of Nationalism*, New York 1997; E. Shils, *Nation, nationality, nationalism and civil society*, *Nations and Nationalism*, 1995, str. 96

Nadále převažoval názor, že národ je velká skupina lidí, početná pospolitost, která je vedle vědomí sounáležitosti jejích příslušníků určena také objektivně určitelnými okolnostmi. V podmínkách politického zaujetí se ovšem zrodila příznivá půda pro častější reflexi termínu nacionalismus, přičemž někteří autoři (Friedrich Hertz, Edward H. Carr, později Elie Kedourie) zastávali názor, že jde o nebezpečný a zcestný postoj, který je nutno překonat.¹⁴ Ohlas konceptu nacionalismu jako vnitřně diferencovaného, respektive neutrálního pojmu, který vypracoval v meziválečném období Carlton J. Hayes, byl zprvu velmi omezený.

Významnou a svým způsobem přelomovou se stala polarizovaná varianta Hayesova konceptu, kterou prosazoval Hans Kohn, americký politolog pocházející z Čech.¹⁵ Definoval nacionalismus jako „a state of mind“ a vztahoval jej v obecné poloze k národnímu státu (nation-state). Podle jeho soudu se měl rozlišovat dvojí nacionalismus. Prvým byl nacionalismus pokrokový – liberální a demokratický, který se zrodil v západní Evropě z anglického liberalismu a především z demokratických myšlenek Velké francouzské revoluce. Proti němu stavěl reakční nacionalismus „nezápadní“, který byl určován především německou jazykovou definicí národa, a který byl podle jeho názoru iracionální, mytologický a autoritativní. I když později Kohn tuto strohou polarizaci zmírnil tím, že uznal existenci demokratického nacionalismu také v některých menších zemích východní Evropy, jeho dichotomie přímo i nepřímou ovlivňovala, respektive inspirovala celé generace pozdějších badatelů. Proto bude účelné reprodukovat zde ve zkrácené podobě schéma, do které „Kohnovu dichotomii“ shrnul Louis L. Snyder.¹⁶

Na západě se vytvořily národní státy, jejichž politické hranice byly zhruba totožné s národními, na východě byly státní a národní hranice zcela odlišné. Na západě vznikla sekularizovaná, racionalistická společnost z boje za svobodu, ústavu a občanská práva, na vý-

a str. 100; H.-U. Wehler, *Nationalismus, Nation und Nationalstaat in Deutschland im ausgehenden 18. Jahrhundert*, in: U. Herrmann (vyd.), *Volk – Nation – Vaterland*, Hamburg 1996, str. 269.

14 F. Hertz, *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character*, London 1945. E. H. Carr, *Nationalism and After*, London 1945. E. Kedourie, *Nationalism*, London 1960.

15 Jeho základní dílo, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, bylo publikováno poprvé roku 1944 v New Yorku a pak v mnoha dalších vydáních. Částečnou modifikací je spis *Nationalism. Its Meaning and History*, Princeton 1955.

16 L. L. Snyder, *The Meaning of Nationalism*, New Brunswick (NJ) 1954, str. 118 nn. Na ideologické a politické aspekty „německé“ etnické definice národa upozornil ostatně již 15 let před Kohnem H. Ziegler, *Die moderne Nation*, str. 37 n.

chodě představoval nacionalismus autoritativní pojetí společnosti, která odmítala cizí (tj. západní) vlivy, i když se jim nemohla vyhnout. Na západě byl národ politickou skutečností a pospolitostí rovnoprávných občanů, na východě se představa národa opírala o iracionální koncepci lidu, pracovala s historickou mytologií a s představou „národního poslání“. Západní nacionalismus zdůrazňoval občanská práva jedince bez ohledu na jeho sociální či etnickou příslušnost, na východě se zdůrazňovala kolektivní práva a rozdílnost ras i tříd. Nacionalismus nebyl na východě zakotven v občanské společnosti, ale byl odrazem a součástí úsilí překonat pocit vlastní méněcennosti.

Příznačné je, že se Kohn nepokoušel o definici národa. Považoval jej za výtvar nacionalismu. Právě tak příznačné je, že autoři, kteří později jeho dichotomii kriticky revidovali, tento jeho názor v podstatě sdíleli. Theodor Schieder nehovořil v této souvislosti o nacionalismu, ale o „vůli ke státnosti“, přičemž zároveň zpochybnil Meineckovo rozlišování *Kulturnation* a *Staatsnation*.¹⁷ K prvním kritikům H. Kohna patřila již počátkem šedesátých let finská historička Aira Kemiläinen, která přesvědčivě doložila, že Kohnovu dichotomii nelze aplikovat podle schematické západo-východní osy.¹⁸ Kritika Kohnovy dichotomie se nově ozvala koncem století, kdy vznikly obavy, že bude nekriticky politizována a aktualizována.¹⁹

Zatímco koncepce národa jako pospolitosti definované pevným souborem „rysů“ přežívala po 2. světové válce nejméně po dvě desetiletí jako oficiální (i když již nikoli jako explicitně stalinská) doktrína sovětské historiografie, hledali autoři v západním světě nové možnosti definice. Představu volné kombinace několika typů vazeb aplikoval zejména Boyd Shafer, jenž jednotlivé vztahy – ekonomické potřeby, fyzické podmínky, jazyk, dějiny – považoval za „iluze“, které produkovaly nacionalismus jako hlavní nosnou sílu národa. Uznával nicméně také význam objektivních vazeb, jako byla společná vláda, existence sociálních, kulturních a hospodářských institucí a podobně.²⁰

V návaznosti na diskuse o definicích národa, které považovaly národní vědomí za druhotný faktor, se o svoji definici pokusil

17 T. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, Göttingen 1991.

18 A. Kemiläinen, *Nationalism*, str. 111 nn.

19 Srv. M. Billig, *Banal Nationalism*, London, New Delhi 1995, str. 46 n. a 55 n.; H. Schöpflin, *Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe*, London 2000, str. 4 n.; J. Kiliás, *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii naroda*, Warszawa 2004, str. 60 n.

20 B. C. Shafer, *Nationalism. Myth and Reality*, London 1955; týž, *Only if We Knew More About Nationalism*, *Canadian Review of Studies in Nationalism* 7, 1980, str. 197 nn.

sociolog P. Sorokin, když definoval národ jako *multibounded group*, kterou tvoří soubor osob „spjatých dvěma nebo více jednoduchými vztahy“, k nimž mohl (ale nemusil) patřit jazyk, teritorium, náboženství, fyzikální poměry. V duchu starší anglické jazykové tradice odlišoval od národa „nationality“, kterou definoval jako etnickou skupinu, která byla spjata jen jedním – jazykovým – vztahem.²¹

24 | Během následujících desetiletí se pokusy definovat národ pevným souborem rysů či vztahů objevovaly vcelku ojediněle. V této souvislosti je třeba uvést především definici britského sociologa A. Smithe, který charakterizoval národ jako soubor obyvatelstva, „který sdílí historické území, společné mýty a historické vzpomínky, masovou kulturu, společnou ekonomii a společná zákonná práva a povinnosti závazná pro všechny jeho členy“.²² Zároveň zevrubně analyzoval význam etnických kořenů pro formování moderního národa. Vztah moderního národa k předchozí existenci etnických skupin patří k centrálním diskusním otázkám „teorie nacionalismu“.²³

V této souvislosti autor této knihy roku 1968 vyslovil názor, že národ byl určován především vztahy mezi jeho příslušníky (nikoli tedy abstraktními „rysy“) a že tyto vztahy mohly být vzájemně zástupné. Nelze empiricky doložit, že by národy byly charakterizovány pevným „závazným“ souborem vztahů, ale lze naproti tomu doložit skutečnost, že skupina „národ“ byla vždy charakterizována kombinací několika druhů vazeb a vztahů (jazykových, historických teritoriálních, ekonomických, náboženských, politických atd.), přičemž absence některého vztahu nevyklučovala existenci národa. Nutně však k charakteristice národa patří, že jeho příslušníci jsou navzájem spjati komunikačně i společným osudem ve vyšším stupni než s příslušníky jiných národů a že jsou pospolitostí rovnoprávných občanů, kteří se za příslušníky národa považují.²⁴

21 P. Sorokin, *Society, Culture, and Personality. Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*, New York 1947.

22 A. Smith, *National Identity*, London 1991, str. 14 n. Smith se ve svých názorech na národ vyvíjel, ale tuto definici potvrdil ve své polemice *The poverty of anti-nationalist modernism*, *Nations and Nationalism* 9, 2003, str. 259.

23 Týž, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Cambridge 1986. Význam etnických kořenů národa nejnověji zdůrazňují např. T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London 1993; A. Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997. Silná etnická identifikace s národním státem povzbuzuje podle Hagedoorna národní hrdost a odtud ústí k pocitu národní superiority. Srv. jeho úvod ke sborníku L. Hagedoorn, G. Csepe, H. Dekker, R. Farner, *European Nations and Nationalism. Theoretical and Historical Perspectives*, Aldershot 2000, str. 5 n.

24 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Eu-*

Potíže se závaznou, obecněji přijatelnou definicí národa vedly některé autory k tomu, že rezignovali na definovatelnost této skupiny konkrétními objektivně určitelnými vztahy. Patřili k nim zejména zmínění již autoři, kteří definovali národ nacionalismem, ať již odsuzovali nacionalismus jako zavrženíhodný jev (Carr, Kedourie), či v něm viděli hlavní duchovní sílu současnosti (Kohn). Na definici rezignuje však i současný polský sociolog J. Kiliás.²⁵ Specifické místo zaujímá v tomto kontextu Eugen Lemberg, který se snad jako první na kontinentě pokusil aplikovat anglosaský mravně neutrální koncept termínu „nacionalismus“ a označil národ za jeho pouhý „objekt“. Poté, co doložil, že žádná kategorie vztahů nemůže být bez výjimky aplikována na všechny národy, přiklonil se k názoru, že tyto vztahy jsou navzájem záměnné. Proto definoval nacionalismus jako „intenzivní oddanost“ vůči jakékoli „nadosobní instanci“, jíž mohl být stejně tak stát jako etnická skupina či kmen.²⁶ Jeho dílo, založené na rozsáhlém empirickém poznání, předešlo svoji dobu, ale zůstalo zejména v anglosaském světě téměř bez povšimnutí.

Jiným, podstatně vlivnějším pokusem o překonání deskriptivních a scholastických diskusí o určení národa konkrétními „rysy“ byla koncepce amerického politologa, který se v Čechách narodil a v Praze vystudoval, Karla W. Deutsche. Ten již počátkem padesátých let definoval národ jako „pospolitost komplementární sociální komunikace“, tedy jako skupinu, jejíž příslušníci jsou schopni spolu navzájem komunikovat snáze, komplexněji a intenzivněji než s příslušníky jiných skupin. Tato komunikační pospolitost pak je základem společné národní kultury i národního uvědomění – „nacionalismu“, bez jehož dostatečného rozšíření by byla národní pospolitost nemyslitelná.²⁷ Pochopitelně také autoři z řad Deutschovy „školy“ navazovali na jeho koncepci. Tak například Carl Friedrich označuje za národ skupinu osob, která je schopna komunikovat a kooperovat navzájem lépe než „navenek“ a která je politicky orga-

ropas, Praha 1968. Toto pojetí jsem později modifikoval a upřesnil – *From National Movement to the Fully-formed Nation*, *New Left Review* 198, 1993, str. 3 nn. Srv. též *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, str. 10 nn.

25 J. Kiliás, *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*.

26 E. Lemberg, *Nationalismus*, Hamburg 1964, díl I, str. 50 nn., díl II, str. 28 nn. O Lembergovi M. Hroch, Eugen Lemberg, „Nationalismustheorie“, *Bohemia* 45, 2005, str. 1 nn.

27 K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge (Mass.) 1953. O jeho teorii srv. T. Weiser, K. W. Deutschs Modell der Nationswerdung und sein Beitrag für die historische Nationalismusforschung, in: E. Schmidt-Hartmann, *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, München 1994, str. 127 nn.

nizovaná a autonomní. Příslušníci této skupiny spojují své vědomí vzájemné sounáležitosti s jistými hodnotami a s kulturou.²⁸

26 | Zde se již Friedrich blíží častěji zdůrazňovanému určení národa jako státní pospolitosti, což bylo do jisté míry „naprogramováno“ v anglickém jazykovém úzu, kde termín *nation* je téměř zaměnitelný s termínem *state*, respektive je určen především státností. Takový přístup najdeme u Steina Rokkana a Charlese Tillyho, Johna Breuillyho, Louise Snydera a dalších.²⁹ Někteří významní badatelé jako Ernest Gellner či Eric Hobsbawm přitom uznávali, že vedle státnosti může (ale nemusí) být národ v některých případech charakterizován také etnicky. V případě Gellnerově to lze ostatně ilustrovat na vývoji jeho definice nacionalismu. Původně jej definoval jako „politický princip“, který vychází z toho, že podobnost kultur je základní společenské pouto, a proto považoval nacionalismus za úsilí o státnost, o to, aby politická realita odpovídala realitě kulturní, respektive etnické. Později však již viděl v nacionalismu „politický princip, podle kterého je podobnost v rámci určité kultury základním sociálním poutem“, a definoval národ „v pojmech sdílené kultury“.³⁰ Striktně politickou definici národa opouštějí ostatně od devadesátých let také další anglosaští autoři. Michael Keating odmítl zužování termínu *nation* na stát a navrhl typologii, která by brala v úvahu na jedné straně přítomnost či absenci státnosti u národa a na druhé straně rozlišení etnického a občanského nacionalismu.³¹ Etnickou a kulturní vazbu ve spojení s modernizací vyzdvihuje jako zcela legitimní pro jistou kategorii národů také Walker Connors, který navrhuje pro toto spojení užívat termínu *ethnonationalism*.³²

Navzdory všem potížím s hledáním definice národa a navzdory rozdílnostem ve výkladu jeho vzniku shodovala se většina badatelů

28 C. J. Friedrich, *Nation-Building*, in: K. W. Deutsch, W. J. Foltz (vyd.), *Nation-Building*, New York 1966, str. 27 nn.

29 S. Rokkan (vyd.), *Comparative Research Across Cultures and Nations*, Paris, The Hague 1968. S. Rokkan, K. Steelen, J. Warmbrunn, *Nation-Building*, *Current Sociology* 19, 1973. Ch. Tilly (vyd.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975. L. L. Snyder, *Varieties of Nationalism. A Comparative Study*, Hinsdale (Ill.) 1976. J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Chicago 1982. Nejnověji zdůraznil vazbu národa ke státu (a zároveň také k etnicitě) z nezápadních autorů také B. Geremek, *The Common Roots of Europe*, Cambridge 1996, str. 165 nn.

30 E. Gellner, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993, str. 12 n.; týž, *Nationalism*, London 1997, česky část in M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, str. 405.

31 M. Keating, *Nations against the State. The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, Basingstoke (Hampshire) 1996, str. 15.

32 W. Connors, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton (NJ) 1994.

z řad historiků a historických sociologů v názoru na objektivní existenci národa jako velké skupiny lidí, byť si byl charakterizován především vědomím sounáležitosti svých členů. Jako vědomou rezignací na konsenzuální objektivní určení národa formuloval subjektivistickou koncepci například Hugh Seton-Watson: „národ existuje, jestliže se podstatný počet lidí v jisté pospolitosti domnívá, že tvoří národ, nebo se chovají tak, jako by jej tvořili“.³³ Také podle Walkera Connorse je národ určen především tím, že si jistá skupina lidí uvědomuje, že patří k tomuto a nikoli k jinému národu. Při tom není důležité „to, co je, ale to, co se zdá být“.³⁴ Tento přístup má ovšem svá úskalí, zejména při pokusech o vysvětlení kauzálních souvislostí. Jestliže totiž definujeme jistou sociální skupinu pouze vědomím sounáležitosti jejích členů, potom se nabízejí dvě prajednoduchá vysvětlení dočasné existence národa: 1. ke vzniku národa postačilo, aby někdo šířil „nacionalistická“ hesla a přesvědčil své spoluobčany o tom, ke kterému národu patří, 2. logicky tedy z toho vyplývá, že postačí důrazně propagovat a šířit opačné, tedy antinacionalistické myšlenky k tomu, aby vědomí národní sounáležitosti – a tedy i národ – přestalo existovat.

Takový přístup již v šedesátých letech uplatňovali někteří autoři, obvykle nehistorikové, které zajímal pouze abstraktní „nacionalismus“ – ať již jakkoli definovaný – a národ označovali za umělou konstrukci, mýtus či „invenci“. Kořeny této koncepce lze hledat již hluboko v 19. století u lorda Actona, který považoval národ za „umělý“.³⁵ E. Kedourie považoval národ za evropský „vynález“ z počátku 19. století.³⁶ Další z kritiků nacionalismu, K. Minogue, se domníval, že „nacionalismus začal tím, že sám sebe označil za politické a historické vědomí národa“, a odtud pokročil dále k „vynalezení národů“.³⁷

Opravdu významný nástup zastánců názoru, že „nacionalismus“ byl prvotním hybatelem a národ pouhým jeho „vynálezem“, signalizovala jednostranná interpretace vlivné knihy Gellnerovy. Často citovaný Gellnerův názor, že národ je produktem naciona-

33 H. Seton-Watson, *Nations and State. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London 1977, str. 5.

34 W. Connors, *Ethnonationalism*, str. 93. O jeho koncepci srv. sborník D. Conversi (vyd.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connors and the Study of Nationalism*, London 2004.

35 Podle P. Jamese, *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community*, London 1996, str. 63.

36 E. Kedourie, *Nationalism*, str. 9.

37 K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1967, str. 154.

lismu, ovšem opomíná skutečnost, že autor studoval vznik národa v celkovém kontextu své koncepce a hledal objektivní společenské kořeny nacionalismu, které spatřoval v modernizačních změnách epochy industrializace.³⁸

28 | Ironií osudu se konstruktivistická koncepce hlásí hlavně k dílu marxisticky inspirovaného historika Benedicta Andersona, který označil národy za *imagined communities* a mínil tím skutečnost, že národ může jako skupina existovat pouze tehdy, budou-li si jeho příslušníci schopni představit, že patří k pospolitosti lidí, z nichž většinu osobně neznají a nikdy nepoznají.³⁹ Tento názor je ovšem zkráceně interpretován některými radikálními „konstruktivisty“ v tom smyslu, jako by bylo národ možno vcelku libovolně „vynalézt“ za předpokladu, že budou k dispozici dostatečné výchovné a informační prostředky. Obvykle se přitom „přehlídí“ skutečnost, že B. Anderson věnuje větší část své knihy analýze historických okolností, které byly nezávislé na přáních „nacionalistů“ a které vznik národa podmiňovaly. Andersonovu koncepci modifikoval nejnověji Paul James, jenž užívá namísto mnohoznačného termínu *imagined* termín „abstraktní pospolitost“, přičemž klade, podobně jako Anderson, důraz na to, že se tato pospolitost formovala, integrovala vlivem objektivních faktorů již dlouho před nástupem „nacionalismu“.⁴⁰

Rezignace na možnost určit národ empiricky doložitelnými charakteristikami kromě národního vědomí jeho příslušníků tedy ještě nevyklučovala uznání existence národa jako reálné entity. Mnozí autoři však tuto představu odmítají jako nepřijatelný primordialis mus či „esencialismus“.⁴¹ Národ je slovy Lepsiovými či Wehlerovými „myšlený řád“, který „je vytvářen nacionalismem a jeho přívrženci jako svrchovaně jednáající jednotka“.⁴² Národ existující

38 Z bohaté literatury o E. Gellnerovi srv. zejm. J. A. Hall (vyd.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge 1998.

39 B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983 (česky *Představy společenství*, Praha 2008). O jeho koncepci srv. P. Barša, M. Strmiska, *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva*, Brno 1999, str. 21 nn.

40 P. James, *Nation Formation*, str. 5 nn.

41 Nejvýraznějším kritikem „esencialismu“ v pojetí národa je pravděpodobně R. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in New Europe*, Cambridge 1996, str. 13 nn. Nejnověji polemizuje Brubaker i proti „groupismu“, tj. proti badatelským postupům, které pracují se skupinami jako danými složkami lidské společnosti: srv. *Ethnicity without Groups*, Cambridge (Mass.) 2004. Kritika této koncepce v *Nations and Nationalism* 12, 2006, str. 699 nn.

42 M. R. Lepsius, *Interessen, Ideen und Institutionen*, Opladen 1990, str. 233; týž, *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen*, Göttingen

jen v představách lidí může být volně manipulován, respektive modifikován. Extrémní přívrženci této koncepce nejnověji označují národ za mýtus, za „naraci“, za produkt zájmových skupin. Navíc pak bylo prý v zájmu „konstruktérů“ národa, aby sama skutečnost, že je národ konstruován, že má umělou povahu, zůstala řadovým příslušníkům národa utajena, skryta.⁴³ Tedy nejen manipulace, ale přímo podvod na lidu? Jestliže reálně existovalo jen ono uměle vytvořené vědomí či vyprávění, pak také se stávalo zbytečným hledat definici národa či jeho sociální kořeny. Není snad náhodou, že v radikálním pojetí národa jako nahodilé „nehody dějin“ najdeme paralely – pochopitelně s odlišným politickým vokabulářem – s radikálně antinacionalistickými postoji Rosy Luxemburgové i s dávno dosněným snem dogmatických sovětských leninovců o historické podmíněnosti národa a jeho brzkém zákonitém „překonání“ a zániku. Tím se dostáváme k polemikám o pozitivním či negativním hodnocení nacionalismu, jimž bude věnována následující kapitola.

Radikální konstruktivismus však zdaleka neurčuje veškeré bádání o národě a nacionalismu. Rostoucí počet současných badatelů se snaží vymanit se z jednostranného omezení na pojem nacionalismus a pracovat s termíny národ a formování národa jako s funkčními analytickými nástroji, které neztratily svoji použitelnost.⁴⁴

Ať již je národ považován za konstruovanou, ale nezávisle na záměrech lidí existující skupinu, za „substanci“, či za mýtus a iluzi, je zřejmé, že jakékoli vědecké a zvláště pak historické studium tohoto fenoménu nemůže rezignovat na vysvětlení jeho vzniku, na analýzu vztahů a postojů, které k úspěšnému „vynalezení“ nebo zformování národa, či ke zrodu nacionalismu vedly. Veškeré pojmoslovné půtky dostávají smysl pouze tehdy, jsou-li sporem o to, která definice umožňuje lepší a přesnější kauzální analýzu. Bude proto vhodné přejít na tomto místě od srovnání definic a teorií k otázce, jak funkční jsou při rozboru kauzálních souvislostí. Analýzy – ať

1993, str. 196 nn.; H.-U. Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 2001, str. 13.

43 Srv. zejm. R. Speth, *Nation und Revolution. Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Opladen 2000, str. 153; L. Mármora, *Nation und Internationalismus. Probleme und Perspektiven eines sozialistischen Nationsbegriffs*, Bremen 1983, str. 119 n.; A. H. Birch, *Nationalism and National Integration*, London 1989, str. 6 n.; B. Estel, *Grundaspekte der Nation*, in: B. Estel, T. Mayer (vyd.), *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften*, Opladen 1994, str. 13 nn.

44 Tak např. v anglosaské literatuře se projevuje, ovšem na nové teoretické úrovni, příklon k určení národa objektivními vazbami. Australský politolog P. James charakterizuje národ jako „široké strukturované propojení sociálních vztahů v určité společnosti, které jsou podmíněny a integrovány skrze vztahy a prostředky komunikace, výroby, organizace a výměny“. P. James, *Nation Formation*, str. 127.

již jakkoli definovaných – národotvorných procesů jsou však natolik zatíženy ideologií a moralistními předsudky, že bude užitečné zastavit se nejprve u rozporných názorů na historické kořeny, podstatu a společenskou úlohu jevu, který většina současných badatelů označuje jako „nacionalismus“.

1.3 NACIONALISMUS: POHROMA ČI NEDOPATŘENÍ?

30 |

Jak vyplývá ze samotné podstaty věci, nelze se zabývat v současné době problematikou národa a nacionalismu, aniž bychom se setkali se střety v názorech na užitečnost či škodlivost těchto jevů. Každá taková hodnotící diskuse ovšem musí charakterizovat objekt své kritické analýzy. Poznali jsme však, že právě v otázce definice národa se názory diametrálně rozcházejí. Jak je tomu v případě nacionalismu?

Bylo již konstatováno, že pokud převládá představa, že reálně existuje pouze „nacionalismus“, stává se otázka po definici národa bezpředmětnou. Takový přístup má zajisté svoji logiku. Závažným nedostatkem ovšem je, že autoři stále častěji považují za bezpředmětné zamyslet se alespoň nad tím, jak vlastně tento „nacionalismus“ definovat. V důsledku toho se v průběhu posledních desetiletí stává tento termín stále mlhavějším – a to jak v jazyce každodenní politiky, tak i v odborné literatuře.

V prvé části této kapitoly jsme sledovali, jak se termín „nacionalismus“ objevoval v politických diskusích na přelomu století stejně tak s pozitivním jako s negativním předznamenáním. Konstatovali jsme také, že teprve v meziválečném období se z něj pokusili někteří autoři učinit neutrální, tj. nijak nehodnotící nástroj vědecké analýzy. V poválečném bádání tato linie pokračovala zejména v anglosaském jazykovém prostředí, kde jsem již zmínil přístupy K. W. Deutsche a J. Breuillyho. U řady dalších autorů můžeme sledovat pozoruhodnou inkonzistenci v užití tohoto pojmu. Tak například Ernest Gellner se v teoretickém kontextu přidržuje mravně neutrálního, nehodnotícího termínu nacionalismus, ale užívá téhož termínu také všude tam, kde hovoří o konkrétních negativních projevech agresivního, sobeckého a xenofobního nacionalismu, zatímco pozitivní konotace v jeho slovníku chybějí.⁴⁵ Někteří konstruktivističtí autoři se přidržovali

⁴⁵ Kromě výše uvedené nedůslednosti v definici nacionalismu (srv. pozn. 30) je třeba upozornit také na rozpory v hodnocení nacionalismu: neutrální v úvodní kapitole *Národ a nacionalismus*, negativní v politickém kontextu 20. století, srv. např. jeho stať Natio-

i v devadesátých letech negativního hodnocení nacionalismu, který již ze své podstaty vytváří konfliktní situace.⁴⁶

Naproti tomu autoři vyrůstající z myšlenkového odkazu marxistického internacionalismu rozumějí pod termínem nacionalismus především negativní společenské a politické jevy ve vývoji společnosti. To platí nejen o E. Hobsbawmovi a o B. Andersonovi, ale také například o A. Giddensovi.⁴⁷ Jako pokus vymanit marxistický pohled z tradiční politické zaujatosti lze charakterizovat úvahy Toma Nairna o „Janusovské tváři“ nacionalismu: jeho rozlišení situací koloniálního a jiného útlaku, kdy nacionalismus hrál roli pozitivní, od situací, kdy jeho role byla negativní, mělo ovšem rovněž politický podtext a v jistém ohledu připomíná kladné hodnocení demokratizačních tendencí národně emancipačních hnutí v Rusku, jak je formuloval Lenin v polemice proti Rose Luxemburgové.⁴⁸

Závažnější a dlouhodobější vliv měla na hodnocení nacionalismu snad přece jen výše charakterizovaná „dichotomie“ Hanse Kohna, která rozlišovala progresivní a reakční nacionalismus. I když on sám svoji původně striktně západo-východní diferenciaci modifikoval, jeho představa o protikladu pokrokového, demokratického národního vědomí či nacionalismu „západního“ a reakčního, zaostalého nacionalismu „východního“ se objevovala ve službách politické aktualizace stále znovu nejen v publicistice, ale také v odborné literatuře. Uvedme jako příklad nejnovější z vlivných aplikací Kohnova konceptu: je to typologie nacionalismu, kterou vypracovala zdánlivě nezávisle – tj. bez jediného odkazu na H. Kohna – ve značně přeceňované knize Liah Greenfeldová.⁴⁹ Dichotomie dosahuje u ní již globálního rozměru: nejpokrokovějším typem nacionalismu je podle ní občanský a individualistický koncept americký, zatímco role reakčního a nebezpečného nacionalismu je nadále vyhrazena „východu“ – Německu a především Rusku.⁵⁰

| 31

nalism and the International Order, in: E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Oxford 1994, str. 23 nn.

⁴⁶ M. Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Chaltenham 1996. D. Dunkerley (vyd.), *National and Ethnic Identity in the European Context*, Lodz 2001, str. 59 nn.

⁴⁷ A. Giddens, *The Nation State and Violence*, Cambridge 1985, str. 215.

⁴⁸ V. I. Lenin, *Sebrané spisy* 20, Praha 1957, str. 402 nn.; T. Nairn, *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-nationalism*, London 1977, především kapitola The Modern Janus, česky in M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, str. 143 nn. K diskusi o této koncepci viz T. Nairn, E. Hobsbawm, R. Debray, M. Löwy, *Nationalismus und Marxismus*, Berlin 1978. Rozlišení na nacionalismus exkluzivní a odbojový (proti vnějšímu ohrožení) srv. R. McKim a J. McMahon, *The Morality of Nationalism*, str. 69 nn.

⁴⁹ L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.) 1992.

⁵⁰ Tato apriorně politizující typologie ovšem nevyklučuje autorčino vysoké hodnocení

Proslulou diachronní diferenciací hodnocení nacionalismu navrhl roku 1956 T. Schieder: nacionalismus byl původně (tj. především v průběhu 19. století) považován za pokrokový a tvořivý faktor, ale s postupem času (tedy především v první polovině 20. století) se projevil jeho neblahá destruktivní stránka. Obdobně propojil periodizaci a typologii již roku 1945 E. H. Carr: v první fázi byl nacionalismus do roku 1789 záležitostí intelektuálů, ve druhé se do roku 1870 národní myšlenka demokratizovala, ve třetí se pak „socializovala“ a osvojila si agresivní vztah k okolí.⁵¹ Obdobné diachronní rozlišení progresivní a reakční fáze najdeme ostatně nejen také v sovětské historiografii, kde se ovšem pod termínem nacionalismus objevuje pouze ona fáze reakční. Období najdeme také v současné německé a rakouské odborné literatuře.⁵² Odlišné historické pozadí, ale stejný základní koncept vyjadřuje výše zmíněný Nairnův výklad o „Janusovské tváři“ nacionalismu.

Dvojí tvář nacionalismu rozlišuje velká část, možná i většina autorů. Tak například Etienne Balibar spatřuje „dobrou“ stránku nacionalismu v tom, že přispívá k budování státu a pospolitosti vůbec, je odvozen od lásky k lidem a je tolerantní. „Špatná“ stránka nacionalismu tkví v jeho expanzivité, nenávistnosti, netoleranci k jiným nacionalismům.⁵³ Podle Louise Snydera, který se v mnohém hlásil k H. Kohnovi, mohl být nacionalismus právě tak morální jako nemorální, právě tak kladný jako záporný, lidský jako nelidský.⁵⁴ Jeho nebezpečí spočívalo ve spojení s kolektivismem proti individuálním svobodám. Mnozí současní badatelé upozorňují, že nacionalismus pomáhal legitimovat občanský demokratický politický systém.⁵⁵

Je příznačné, že pozitivní stránky „nacionalismu“ (obvykle bez přesné definice tohoto pojmu) vyzvedají častěji autoři, kteří při-

nacionalismu jako základního faktoru umožňujícího normální fungování lidského ducha. Srv. její stať *Nationalism and the Mind, Nations and Nationalism* 11, 2005, str. 333.

51 T. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat*, str. 347.

52 Srv. např. U. v. Hirschhausen, J. Leonhard, *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*, Göttingen 2001, str. 29 nn.; R. Bauböck, *Nationalismus versus Demokratie, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 20, 1991, str. 73 nn.

53 E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London, New York 1991, str. 47 nn. Rozlišení nacionalismu u I. Berlina na agresivní a kooperující komentuje N. Gardels, *Two Concepts of Nationalism. An Interview with Isaiah Berlin*, *The New York Review of Books* 20, 1991. Pozitivní typ nacionalismu označuje A. Smith s odvoláním na J. Hutchinsona adjektivem „kulturní“, srv. A. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London, New York 1998, str. 176 n.

54 L. L. Snyder, *The New Nationalism*, Ithaca (NY) 1968, str. 13 nn.

55 H. Schöpfung, *Nations, Identity, Power*, str. 35 nn.; J. Szacki, *O narodzie i nacjonalizmie*, ZNAK 3, 1997, str. 15.

cházejí z prostředí „malých národů“, než autoři angloameričtí. Tak například emancipační význam nacionalismu – v minulosti i v současnosti – vyzvedala řada dalších autorů, jako kupříkladu katalánský historik Josep Llobera,⁵⁶ turecký historik Udmut Özkirimli či izraelská historička Hedva Ben-Israel.⁵⁷

Záleží ovšem na tom, jak který z autorů „nacionalismus“ definuje. V této souvislosti má svůj význam názor francouzského politologa Jeana Leca, který doporučuje definovat tento termín v několika rovinách. Za „ultraslabou“ (tj. neutrální) označuje definici nacionalismu jako každého hnutí a postoje, který se přidržuje kulturní či politické identity s národem. Za „silnou“ definici považuje názor, že nacionalismus vyjadřuje solidaritu, která nadřazuje národ nad jedince a preferuje vlastní národní zájmy nad všemi ostatními.⁵⁸

Někteří autoři jdou v rozlišení dvou tvářností nacionalismu ještě dál a doporučují, aby tento termín zůstal vyhrazen pouze pro označení národního egoismu, nekritického povyšování zájmů vlastního národa nad ostatní, kladení národní pospolitosti nad práva jedince. Nejnověji se k tomuto pojetí otevřeně přihlásil německý historik Otto Dann.⁵⁹ Pro pozitivní projevy národního vědomí se pak doporučuje užívat jiných termínů, jako například národní cítění (Bagge), láska k vlasti a zejména patriotismus. Tento termín (patriotismus) zavedla do své analýzy řada badatelů, přičemž vztah mezi oběma termíny charakterizují někteří jako paralelní (Sugar, Dobb), jiní jako genetický: ostatně i Gellner označil nacionalismus jako formu patriotismu. Setkáme se však také s názorem, který naopak vidí v nacionalismu jeden ze zdrojů patriotismu.⁶⁰ Jednoznačný protiklad mezi nacionalismem a patriotismem konstruuje z hle-

56 J. R. Llobera, *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford, Providence 1994.

57 H. Ben-Israel, *Nacionalismus v historické perspektivě*, in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, zejm. str. 308 nn.; U. Özkirimli (vyd.), *Nationalism and its Futures*, London 2003.

58 J. Leca, *De quoi parle-t-on?*, in: *Nations et nationalismes*, Paris 1995, str. 17 n.

59 O. Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, München 1993, str. 12 nn.

60 P. Bagge, *Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelser i Danmark omkring 1900*, in: E. Svend et al. (vyd.), *Festschrift til Astrid Friis*, København 1963, str. 1 nn. K dalším termínům srv. též R. A. LeVine, D. Campbell, *Ethnocentrism. Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behaviour*, New York 1972; P. F. Sugar, *The Roots of Eastern European Nationalism*, in: *Congres international des études balkaniques*, Sofia 1966, str. 163; L. Doob, *Patriotism and Nationalism: Their Psychological Foundations*, New Haven, 1964; E. Gellner, *Nationalismus und Moderne*, Berlin 1991, str. 200; R. McKim a J. McMahon, *The Morality of Nationalism*.

diska etiky D. Kluxen-Pytha: přijetí národní příslušnosti a patriotismus se ztotožňuje s přijetím osobní morální identity a principu solidarity. Tento přístup je ostatně odedávna zcela běžný v českém jazykovém kontextu při rozlišování pozitivního vlastenectví a negativního nacionalismu.⁶¹ Ze všech těchto důvodů se také v této knize budeme přidržovat tradičního úzkého chápání nacionalismu jako národního egoismu.

34 | O systematické vymezení patriotismu jako kladného a nacionalismu jako záporného jevu se pokusili také další autoři. D. Bar-Tal definoval patriotismus jako „vazbu členů k jejich skupině a k zemi, ve které tato skupina sídlí“. Naproti tomu nacionalismus označoval negativní postoje vůči vnějším skupinám. Mnozí současní polští, ke katolicismu inklinující autoři nacionalismus běžně chápou jako jev negativní, jako národní egoismus. Pro úplnost je třeba připomenout, že také oficiální sovětská ideologie rozlišovala (buržoazní) nacionalismus a lásku k vlasti, vlastenectví, které je slučitelné s (proletářským) internacionalismem. Někteří političtí psychologové se pokusili obdobně rozlišení obou typů postojů aplikovat v empirickém výzkumu. Právem se upozorňuje na to, že takovéto rozlišování umožňuje zejména v USA pokryteckou polarizaci „našeho“ amerického patriotismu a „jejich“ nacionalismu.⁶²

Jen zřídka se autoři pokoušejí nacionalismus jednoznačně definovat jako nástroj vědecké analýzy. O jistou objektivizaci se pokouší Dieter Langewiesche, když odmítá rozlišovat pozitivní a negativní stránku nacionalismu a chce uchovat jeho vnitřní rozpornost, přičemž zřetelně vyjadřuje svůj kritický odstup vůči nacionalismu ve všech jeho podobách.⁶³ Obdobně označoval Anthony Giddens nacionalismus jako „afilii jednotlivců vůči souboru symbolů a názorů, které zdůrazňovaly pospolitost příslušníků politického systému“. Tento nacionalismus však nemohl vzniknout bez formování

61 D. Kluxen-Pytha, *Nation und Ethos*, Freiburg 1991, str. 50 a 124 nn. K českému kontextu srv. např. F. Kutnar, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*; J. Kořalka, *Co je národ?*, Praha 1968, ale také projev V. Havla ke státnímu svátku 28. října 1995.

62 D. Bar-Tal, *Patriotism as Fundamental Belief of Group Members*, *Politics and the Individual* 3, 1993, str. 48. Kritiku pokrytecké kontrapozice patriotismu a nacionalismu srv. M. Billig, *Banal Nationalism*, str. 5 a 43; obdobně též D. McCrone v úvodu ke knize *The Sociology of Nationalism*, London, New York 1998. Bar-Talova definice patriotismu ostatně poněkud připomíná Lembergovu definici nacionalismu. Ze současné polské literatury srv. S. Kowalczyk, *Naród, Państwo, Europa. Z problematyki filozofii narodu*, Radom 2003; A. Zwoliński, *Wprowadzenie do rozważań o narodzie*, Kraków 2005.

63 D. Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat: Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, *Neue politische Literatur* 40, 1995, str. 190 nn.

národa.⁶⁴ John Breuilly rovněž vztahoval v historické perspektivě nacionalismus k národu a považoval jej za politickou doktrínu, která vidí v národu specifickou skupinu a doporučuje rozvíjet loajalitu vůči této entitě a podporovat její skupinové zájmy a její pokud možno plnou politickou nezávislost.⁶⁵ V obecnější poloze definuje H.-U. Wehler nacionalismus jako „ideový systém, který slouží utváření, mobilizaci a integraci velkého svazu solidarity – národa“. Velmi podobnou charakteristiku nacionalismu jako „osobité cesty nazírání a interpretace světa..., která nám pomáhá strukturovat realitu kolem nás“, najdeme v nejnovější knize tureckého badatele Umuta Özkirimliho.⁶⁶

Nevýhodou takto obecně formulované definice je, že je příliš široká a je možno jí nediferencovaně označit všechny postoje, které mají něco společného s národem, ať již je jednotkou státní, či imaginární. Proto nelze určit intenzitu, sílu či slabost nacionalismu ani jeho vnitřní diferencovanost.⁶⁷ Navíc je třeba vzít v úvahu výše uvedené rozdíly v jazykové konotaci termínu. Jako příklad si položíme otázku, zda lze hovořit o nacionalismu bez národa. Taková formulace otázky zní snad paradoxně v češtině, nikoli však v anglickém jazykovém kontextu, kde je možno například říci: „There was ... no Irish nationalism and that is not surprising because there was nothing even remotely like an Irish nation-state for it to relate to“.⁶⁸

Ostatně také užití termínu nacionalismus jako nehodnotícího, „neutrálního“, má své potíže. Jak již bylo řečeno, mnozí autoři si

64 A. Giddens, *Nation-State and Violence*, in: *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, str. 116 n.

65 J. Breuilly, *Approaches to Nationalism*, in: E. Schmidt-Hartmann (vyd.), *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, München 1994, str. 17. Ve své knize *Nationalism and the State*, Manchester 1993, str. 2, však přisuzuje nacionalismu názor, že hodnoty a zájmy národa stojí nad všemi ostatními hodnotami a zájmy.

66 H.-U. Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, str. 13; U. Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*, Houndmills, Basingstoke (Hampshire), New York 2005, str. 30 (cit. podle *Nations and Nationalism* 12, 2006, str. 531–532).

67 V tomto ohledu lze souhlasit s kritikou R. Brubakera, který viděl v nacionalismu „heterogenní soubor idiomů, činností a možností“, které se orientují na národ. Srv. *Nationalism Reframed*, str. 10.

68 A. Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997, str. 80. Jestliže přečteme český překlad: „Neexistoval irský nacionalismus a není to překvapující, protože nebylo nic, co by se vzdáleně podobalo irskému národnímu státu, k němuž by se vztahoval“, jsme zaskočení představou, že by „nacionalismus“, který chápeme ve smyslu národního vědomí, mohl existovat jen tehdy, jestliže existuje národní stát.

uvědomují nevýhody tak širokého pojetí, do kterého se vejde generál zbraní SS stejně jako francouzský maquista, J. G. Herder stejně jako Napoleon. Proto hledali nové termíny, které by umožnily studovat národotvorné procesy a národně angažované postoje pružněji a diferencovaněji. Nasnadě bylo výše zmíněné rozhodnutí ponechat termínu nacionalismus negativní konotaci a hledat pro pozitivní projevy vztahu k národu a solidarity s jeho příslušníky jiné termíny. Termíny jako zmíněný již patriotismus,⁶⁹ láska k vlasti, národní uvědomění, národní regionalismus⁷⁰ a podobně. Tuto tendenci lze ovšem snadno diskreditovat tvrzením, že jde o antikvované a nikoli inovativní termíny. Navíc i tyto pokusy jen málo mění na skutečnosti, že naprostá většina autorů užívá termínu nacionalismus naprosto nereflektovaně a nepokouší se ani přibližně o jeho definici.

Skutečnou terminologickou inovaci nabízejí někteří badatelé z řad sociologů a antropologů, kteří uvažují v historické, tj. vývojové perspektivě a vycházejí z toho, že to, co se označuje jako nacionalismus, se vyvinulo z jistých předchozích postojů a vztahů, které se označují jako *loyalty* a častěji jako *identity*.

Termín „loajalita“, který zatím užívají spíše antropologové než historici, je charakterizován jako vztah jedince k existujícím již skupinám, jevům či hodnotám – tedy ke společenské skutečnosti, v jejímž kontextu žije. V tomto vztahu je implicitně obsažen jistý prvek závazku či povinnosti jedince vůči nadosobnímu celku či principu. Nejde zde tedy o postoj, který je výsledkem internalizace, respektive který by byl založen na hledání kolektivního „MY“, na objevení toho, „kdo jsme“, nýbrž na vztahu k dané entitě (Clifford Geertz užívá také termínu primordiální vazby).⁷¹ Pokud by se pojem loajalita aplikoval

69 Patriotismus jako pozitivní protiklad nacionalismu je častěji než v německém užíván v britském a americkém kontextu. E. J. Hunter charakterizoval (americký) patriotismus již roku 1932 jako „emocionální vztah jedince k jeho vlasti, který má za důsledek to, že jedinec zasvětil své osobní tužby blahu a potřebám vlasti“: E. J. Hunter, *A Sociological Analysis of Certain Types of Patriotism*, New York 1932, str. 27 n. Podobně chápou patriotismus jako protiklad negativně chápaného nacionalismu autoři sborníku R. Samuel (vyd.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Unit I-III*, London, New York 1989. Srv. též práce P. F. Sugara a L. Dooba (zde pozn. 60). Srv. též M. Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford 1995. Ve francouzštině se termín objevuje spíše ojediněle, např. s odvoláním na terminologii meziválečného období: P.-A. Taguieff, *Le nationalisme des nationalistes*, in: G. Delannoi, P.-A. Taguieff (vyd.), *Théories du nationalisme*, Paris 1991, str. 52 nn.

70 M. Keating, *State and Regional Nationalism. Territorial Politics and the European State*, New York 1988.

71 C. Geertz, *Interpretace kultur. Vybrané eseje*, Praha 2000, str. 289 nn. Též T. H. Erikson, *Ethnicity and Nationalism*, str. 56 a 152 n.

na proces formování národa, tj. na vztah jedince vůči existujícímu již celku-národu, musil by se vypořádat se vztahem k primordialis-tickému pojetí národa. Zde tkví zajisté jeden z důvodů, proč je potenciál pojmu „loajalita“ jako alternativy k termínu nacionalismus v historickém výzkumu formování národa vcelku omezený. Na druhé straně může být tento pojem užitečný tehdy, analyzujeme-li vztahy uvnitř již existující, zformované národní či jiné pospolitosti.

Zcela jinak je tomu v případě termínu „identita“, který se do historického a sociologického výzkumu dostal zřejmě různými cestami, i když za jeho „klasika“ je často označován sociální psycholog E. H. Erikson.⁷² Nejčastěji byl termín identita spojován s identitou etnickou. Ve vztahu k národu pracoval s tímto termínem J. Armstrong, když se pokoušel komparativně popsat cestu od středověkého „národa“ k modernímu a uvědomoval si nemístnost užití termínu „nacionalismus“ pro středověkou a raně novověkou společnost.⁷³ Bez většího ohlasu se jím pak zabývali někteří badatelé během osmdesátých let.⁷⁴ Obrat nastal kolem roku 1990, kdy nezávisle na sobě začala tento termín užívat celá řada autorů. Vyšla systematická monografie Anthonyho Smithe a teoreticky orientovaná studie Williama Blooma, průkopnický interdisciplinárně orientovaný sborník Bernarda Giesena a další.⁷⁵ Smithova práce získala značný ohlas, ale je obtížné určit, zda to byl právě on, kdo rozhodující měrou ovlivnil skutečnost, že termínu národní identita začali běžně – a obvykle bez teoretické reflexe – užívat badatelé všech sociálněvědních disciplín, kteří se zabývali problematikou národa.

Smith považuje národní identitu za jednu z celé řady identit, které mohou být vzájemně kombinovány – jako identita regionální, etnická, náboženská či třídní (*multiple identities*). Národní identita je založena na etnických prvcích a obsahuje představu o společném prostoru (nabízí ideu „vlasti“), o společných tradicích a hodnotách, o společné paměti a mýtech a o společných zákonech. Při tom je třeba brát v úvahu, že národní identita není pouhou variantou sku-

72 E. H. Erikson, *Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze*, Frankfurt/M. 1973. P. L. Berger, T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Harmondsworth 1979 (česky *Sociální konstrukce reality*, Brno 1999).

73 J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 288.

74 R. Grew, *The Construction of National Identity*, in: P. Boerner (vyd.), *Concepts of National Identity*, Baden-Baden 1986, str. 31 nn.; S. Tägil (vyd.), *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*, Stockholm 1984.

75 A. Smith, *National Identity*; W. Bloom, *Personal Identity, National Identity, and International Relations*, Cambridge 1990; B. Giesen (vyd.), *Nationale und kulturelle Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Frankfurt/M. 1991.

pinové identity: do jejího utváření vstupuje také osobní identita a identita sociální, které vyjadřují, jak se jedinec prezentuje v sociální interakci a jak jej v interakci přijímají ostatní. Nejdůležitější funkcí národní identity je, že poskytuje zřetelný návod k určení místa jedince ve světě tím, že definuje jeho příslušnost ke „kolektivní osobnosti“, respektive nabízí ztotožnění se s takovou osobností.⁷⁶

38 | Zatímco A. Smith zdůrazňuje návaznost národní a etnické identity, jiní autoři kladou důraz na mobilizační potenciál národní identity. W. Bloom považuje přijetí národní identity za výsledek krize identit, do nichž se společnost čas od času dostává. Zdůrazňuje, že identifikace masy obyvatelstva s národem a jeho symboly vede k tomu, že jsou schopni jednat jako jediný celek, „psychologická skupina“, když tyto symboly jsou nebo se zdají být ohroženy.⁷⁷ E. Hobsbawm vidí funkci národní identity především v tom, že se jí národ vymezuje vůči jiným identitám, které považuje za podřazené.⁷⁸ F. Braudel odvozuje národní identitu především z „historické zkušenosti“ národní komunity a z dialogu mezi minulostí a budoucností.⁷⁹ Švédský historik Sven Tägil navrhuje rozlišit identitu jako prosté vědomí sounáležitosti s národem a *identification* jako výraz aktivního postoje jedince k národu, jako ochotu angažovat se pro kolektivní osobnost – národ.⁸⁰

Zdá se, že termín národní identita má v analýze národotvorných procesů své opodstatnění díky tomu, že je na rozdíl od termínu nacionalismus mravně neutrální a není zatížen ani zamlžen politizovanou žurnalistikou. Nepřekvapí proto, že někteří současní badatelé starší i nastupující generace užívají termín národní identita jako jeden z centrálních pojmů historické analýzy, který je schopen nahradit opotřebovaný a mlhavý „nacionalismus“.⁸¹ Někdy může jít téměř o synonymum. Je například pozoruhodné, jak blízká je definice národní identity v pojetí Ulrike v. Hirschhausen a Jörna Leonharda výše uvedené definici nacionalismu podle H.-U. Wehlera.⁸²

76 A. Smith, *National Identity*, kap. 1.

77 W. Bloom, *Personal Identity*, str. 52 nn.

78 E. J. Hobsbawm, *Národy a nacionalismus od roku 1780*, Praha 2000, str. 15.

79 F. Braudel, *L'identité de la France*, Paris 2000.

80 S. Tägil, *Regions in Upheaval*, str. 241 n.

81 L. Honko, Traditions in the construction of cultural identity, in: M. Branch (vyd.), *National History and Identity*, Helsinki 1999, str. 17 nn.; R. Abrahams, Nation and identity: a view from social anthropology, in: tamtéž, str. 34 nn.; H.-G. Haupt, M. G. Müller, S. Woolf (vyd.), *Regional and National Identities in Europe in the XIXth and XXth Centuries*, The Hague 1998.

82 U. v. Hirschhausen, J. Leonhard, *Nationalismen in Europa*, str. 15.

Bohužel se však i v případě termínu národní identita začíná projevovat rozdíl v tom, jak se užívá termínu „identita“ v obecném podání sociálních věd a jak jej aplikují empirické studie o národní identitě jako o součásti, respektive projevu skupinové (kolektivní) sociální identity.⁸³ Navíc je konjunktura termínu zejména v anglosaském jazykovém prostředí natolik nereflektovaná, že hrozí, obdobně jako v případě termínu nacionalismus, oslabení jeho použitelnosti jako nástroje vědecké analýzy. Je proto pochopitelné, že se nejnověji někteří z kritických autorů přiklánějí k názoru, že termín „identita“ by měl být vyřazen z terminologického instrumentáře a nahrazen termínem jiným. Lutz Niethammer navrhuje vůbec toto „plastické slovo“ zrušit a nahradit konkrétnějšími pojmy, jako například „WIR“, Rogers Brubaker doporučuje *nationness*, respektive *identification*.⁸⁴ Je ovšem otázka, zda by takový inovační krok nepřispěl k ještě většímu terminologickému zmatení.

Jestliže je předností termínu národní identita jeho hodnotová neutralita a jeho kombinovatelnost s dalšími druhy identit (ať již s identitou etnickou, státní či regionální), pak je jeho nevýhodou, že nevyjadřuje, nepostihuje moment aktivizace, který je s formováním národa spjat. Tomuto nedostatku lze odpomoci derivátem „identifikace“, pokud je v daném jazyce použitelný. Obecně lépe využitelné se zdá být použití termínů národní hnutí, respektive národní mobilizace – podle toho, o jaký typ formování národa půjde. Bylo by však předčasné uzavírat na tomto místě kapitolu o terminologii. Bude vhodnější seznámit se nejprve s tím, jaký kauzální výklad nám jednotlivé koncepce národa, nacionalismu, národní identity atd. nabízejí.

Ať jsou již výhrady vůči termínu identita jakékoli, považují jej za jeden z použitelných analytických pojmů, nikoli však za pojem jediný. Jeho nosnost a užitečnost byla již dosavadním badáním ověřena, ale zároveň je zřejmé, že mu hrozí stejné nebezpečí opotřebováním jako termínu nacionalismus, bude-li nediferencovaně nadužíván.

Pro úplnost je třeba uvést ještě několik dalších termínů, jichž badatelé užívají jako alternativy k nacionalismu. Poněkud zastaralý je termín „národní vědomí“ (*national consciousness*), který byl běžně

83 A. F. Reiterer, *Soziale Identität. Ethnizität und sozialer Wandel. Zur Entwicklung einer anthropologischen Struktur*, Frankfurt/M. 1993. Ch. Taylor, *Die Quellen des Selbst. Die Entstehung der neuzeitlichen Identität*, Frankfurt/M. 1994. T. Meyer, *Identitätswahn. Die Politisierung des kulturellen Unterschieds*, Berlin 1997.

84 L. Niethammer, *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbek 2001; R. Brubaker, *Nationalism Reframed*, str. 10 nn.

užíván v době před nástupem konjunktury nacionalismu, ale jeho varianta v podobě „národního myšlení“ (*national thought*) prokazuje nejnověji ve vynikající studii nizozemského literárního historika Klepa Leerssena svoji funkčnost.⁸⁵ Ve francouzské literatuře se občas objeví ve smyslu národní identity termín *nationalité*, který má ovšem již starší tradici.⁸⁶ Slibnější perspektivu má pravděpodobně termín *belonging*, v němčině *Zugehörigkeit*, jímž se míní prosté vědomí přináležitosti jedince k většímu nadosobnímu celku. Vědomí přináležitosti je objektivní daností, která k ničemu nezavazuje a nemůže být morálně hodnocena, ale je zároveň předpokladem existence každé skupiny, tedy i národa.⁸⁷

Zdá se tedy, že nemáme důvod k tomu, abychom ustupovali módní vlně a mechanicky přijali termín nacionalismus jako univerzální nástroj analýzy procesu formování moderního národa. Nejen historikové, ale také sociální vědci si stále častěji jeho nedostatečnost uvědomují a úspěšně k němu hledají alternativní termíny, které by byly přesnější a zároveň umožňovaly diferencovanější pohled na společenské procesy v minulosti i přítomnosti.

1.4 POKUSY O HISTORICKÝ VÝKLAD NÁRODA

V každém pokusu o definici či určení národa (a nacionalismu) je implicitně obsažen také kauzální aspekt: jak vznikl, jak se utvářel objekt, který má být definován? Proto nebudeme v této kapitole opakovat jednotlivé názory a přístupy, ale pokusíme se o souhrnnou charakteristiku převažujících a svářejících se přístupů. Jejich základní rozlišení vyplývá z rozdílu v názoru na vztah kategorie národ ke kategorii nacionalismus. Autoři, kteří považují národ za výsledek „nacionalismu“, již a priori zastávají názor, že národ vznikl jako „kulturní konstrukce“, jako dílo intelektuálů, respekti-

85 K termínu národní vědomí např. F. Znaniecki, *Modern Nationalities. A Sociological Study*, Urbana (Ill.) 1952. V současnosti se znovu objevuje, mj. u M. Seymoura, *Redefining the Nation*, in: N. Miscevic (vyd.), *Nationalism and Ethnic Conflict*, Chicago, La Salle 2000, str. 41. Národní myšlení viz J. Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History*, Amsterdam 2006. Leerssen užívá podle konkrétních souvislostí také termínů národní identita i nacionalismus.

86 Již R. Johannet, *Le principe des nationalités*, Paris 1918. A. Renaut, *Logique de la nation*, in: G. Delannoi, P.-A. Taguieff, *Théories du nationalisme*, str. 34 nn.

87 Srv. nejnověji sborník R. v. Thadden, S. Kaudelka, T. Serrier (vyd.), *Europa der Zugehörigkeiten*, Göttingen 2007. O „national belonging“ srv. O. Lagerspetz, in: N. Miscevic, *Nationalism and Ethnic Conflict*, str. 62 nn.

ve také ambiciozních politiků, jako výsledek svérázného sociálního inženýrství. Do této skupiny zahrnujeme ovšem značně rozmanité přístupy, které se liší jednak stupněm radikalismu – tj. tím, nakolik uznávají také podíl „objektivních“ faktorů –, jednak tím, jak se vypořádávají s paradigmatickým kulturním transferem. Jestliže totiž byl národ dílem kulturní konstrukce a jeho formování probíhalo na území celé Evropy, musil být výsledkem šíření a putování nacionalismu kontinentem – tedy difuze idejí. Působila tato difuze v podobě záměrného předávání informací nebo byla autonomní silou – slovy A. Smithe *self-disseminating force*?⁸⁸ Byla pouhým šířením idejí nebo také transferem sociálních a politických institucí z jedné země do druhé? Byly její výsledky pouhou imitací, nebo byla putující idea modifikována a přizpůsobována? Tato polarizace by byla ovšem spíše rétorická, poněvadž důsledně a jednostranně difuzionistický výklad najdeme jen ojedinele, zatímco většinou jeho přívrženci berou více či méně v úvahu také další okolnosti. Dokonce i H. Kohn, který bývá obvykle považován za klasika tohoto přístupu, ve své dichotomii implicitně počítá s objektivními politickými a sociálními podmínkami a místními tradicemi, které určily rozdílné cesty, jimiž se ubíral nacionalismus „západní“ a „nezápadní“.

Neměli bychom ostatně zůstávat zajatci termínů. Ne každý výklad formování moderního národa, který se verbálně hlásí k rozhodující roli nacionalismu, je výkladem konstruktivistickým. Totéž platí o názoru na národ jako „představu“ či „text“. Uvedme zde příklad E. Gellnera, jehož kategorická teze o tom, že to byl nacionalismus, který vytvořil národy, nevyklučuje kauzální výklad ze sociálních proměn: jestliže národy byly utvářeny nacionalismem, z čeho pak vyrůstal tento nacionalismus? Na otázku po genezi nacionalismu pak Gellner odpovídá natolik realistickým poukazem na rozhodující roli sociálních a ekonomických přeměn, které označuje termínem „industrializace“, že jeho výklad někdy označují jako historický materialismus. Je si totiž vědom toho, že úspěšné šíření národní identity nemohlo být zcela nahodilým procesem. Obdobně se mnohým kritikům zdá, že *imagined communities* B. Andersona sice vysvětluje, jak se koncept národa mohl šířit, ale nikoli, proč tomu tak bylo.⁸⁹ Čteme-li však jeho knihu pozorně, nemůžeme přehlédnout, že předkládá také výklad o tom, díky kterým společenským

88 A. Smith ostře kritizoval koncepci „difuzionismu“ již před třiceti lety: *The diffusion of nationalism: some historical and sociological perspectives*, *British Journal of Sociology* 29, 1978, str. 238 n.

89 A. Smith, *Nationalism and Modernism*, London, New York 1998, str. 133 nn.

a kulturním předpokladům se národy konstituovaly v průběhu celých staletí, nejméně od doby reformace, a to nezávisle na práních pozdějších „nacionalistů“. Oba příklady mají ilustrovat tezi, že se při studiu „teorií nacionalismu“ nemůžeme spokojit s povrchním přejímáním líbivých aforismů. Je třeba se ptát, jaké badatelské postupy a výsledky se za těmito aforistickými výroky skrývají, zda jsou přínosem pro poznání a hlubší interpretaci historických procesů.

42 | Odhlédneme-li od pestrého povrchu stále se inovujících termínů, můžeme konstatovat, že rozdíly v určení národa se odrážejí také v rozdílných výkladech kauzálních souvislostí. Anthony Smith, který se nejzevrubněji věnoval kategorizaci „teorií nacionalismu“, shrnul názory na zrod národa do pěti paradigmat, z nichž každému přiznal jisté dílčí badatelské přínosy.⁹⁰ I když jde o typologizaci schematickou, která zdaleka nebyla obecně přijata, zaslouží si, aby na tomto místě byla zmíněna a komentována.

Primordialistické paradigma, reprezentované zejména antropologem Cliffordem Geertzem, odvozuje vývoj k národu od „primordiálních“ atributů, jako je jazyk, náboženství či teritorium. Podle Smithe přispělo především k výkladu etnicity a zrodu kolektivní přínaléžitosti.

Perennialistické paradigma je tak trochu Smithovým novotvarem, jenž má od primordialismu odlišit autory, kteří odvozují národ nikoli od „věčných“ atributů, ale z dlouhých trendů historického vývoje, ze starých předmoderních, etnických a politických vazeb, které se často promítly do významných národotvorných mýtů. Do této kategorie řadí vedle Armstronga a sociolingvisty Joshuy Fishmana také Walkera Connorse, Donalda Horowitza a ze současných autorů Josepa Lloberu a Adriana Hastingsa.⁹¹ Jejich přínosem bylo, že uporzonili na neúnosnost prezentistického výkladu národa.

Postmodernisté dekonstruují staré texty o nacionalismu a snaží se najít nové dimenze a termíny pro označení této problematiky, většinou však historické kořeny vnímají velmi kriticky. Sem Smith řadí zejména Rogerse Brubakera a Michaela Billiga.⁹²

Modernisté jsou početně i svým badatelským přínosem mnohem významnější než předchozí tři skupiny. Vysvětlují utváření národa z procesů modernizace, kladou důraz na občanskou partici-

90 A. Smith, *Nationalism and Modernism*, str. 223 nn.

91 D. L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley, Los Angeles, London 1985. J. R. Llobera, *The God of Modernity*; týž, *The Foundations of National Identity*, Oxford 2003; A. Hastings, *The Construction of Nationhood*.

92 M. Billig, *Banal Nationalism*; R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*.

pací a označují národ za výtvar svých vlastních příslušníků-občanů, respektive elit jejich pospolitosti. Smith ovšem ne zcela seriózně podkládá „modernistům“ mylný názor, že národy jsou novým a na současnost omezeným jevem. Někteří kladli větší důraz na roli sociální komunikace a diskurzu (E. Hobsbawm, B. Anderson), jiní zdůrazňovali národně formativní roli modernizujícího se státu a jeho byrokracie (M. Mann, J. Breuilly, Ch. Tilly, A. Giddens), jiní pak hospodářské a sociální proměny (E. Gellner, T. Nairn, M. Hroch).

Žádné z těchto paradigmat si podle Smithe nedokáže poradit s plným historickým výkladem fenoménu národ, respektive nacionalismus. Kritice „modernismu“ je věnována největší část jeho výše zmíněné knihy. Překonáním modernismu je teprve směr, k němuž se hlásí (a jehož je tvůrcem) a pro který razí novotvar *etnosymbolismus*. Tento badatelský proud se snaží najít pro národ relevantní symbolické posláné etnických identit a sleduje tedy, jak národy reinterpretovaly symboly a hodnoty z minulosti pro generování novodobého národního vědomí, či přesněji řečeno, jak „nacionalisté“ objevili a využili etnosymbolický materiál pro národní cíle. Vedle svých vlastních prací řadí Smith k tomuto paradigmatu také Johna Hutchinsona.⁹³ Jeho koncept etnosymbolismu inspiroval také některé další badatele, jako je Oliver Zimmer a Paul Lawrence.⁹⁴

I když můžeme mít opodstatněné výhrady k charakteristikám paradigmat i k zařazení jednotlivých autorů, zásluhou Smithovy typologizace je, že umožňuje lepší orientaci v oné nadprodukci „teorií nacionalismu“, jejichž množství i křečovitá snaha o originalitu působí obvykle chaotickým dojmem. Zároveň umožňuje také doložit, jak mnoho společného mají – s výjimkou marginalizujících se extrémních přístupů – teorie, jejichž autoři si navenek zakládají na své původnosti a odlišnosti. Rozdíly a rozpory nejsou většinou tak nepřeklenutelné, jak by se mohlo na prvý pohled zdát. Již před lety upozornil při rozboru teorií nacionalismu australský politolog Paul James, že rozdíly mezi „esencialisty“ a „konstruktivisty“ nejsou zdaleka tak zásadní – ovšem za předpokladu, že zachovávají principy vědecké kritičnosti.⁹⁵

Podíváme-li se pod tímto zorným úhlem na Smithovu typologii, můžeme mnohé rozdíly zpochybnit. Tak se například jeho „pe-

93 J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Dynamics of the Irish Nation State*, London 1987. Tohoto autora ovšem často označují spíše za perennialistu.

94 O. Zimmer, *Nationalism in Europe, 1890–1940*, Basingstoke (Hampshire), New York 2003; P. Lawrence, *Nationalism: History and Theory*, Harlow (England), New York 2005.

95 P. James, *Nation Formation*, kap. 8.

renialisté“ nemohou obejít bez kategorií, s nimiž pracují „primordialisté“, jako je jazyk či teritorium, ale navíc k nim řadí také momenty politické historie. „Modernisté“ obvykle nepovažují národ za něco zcela nového bez vazeb k minulosti a většinou počítají s tím, že i symboly, včetně symbolů etnických, hrály svoji národotvornou roli. Stejně tak naopak etnosymbolický rozbor nemůže ignorovat komunikační podmínky a společenskou situaci, v níž symboly získávají národní relevanci, což je obvykle situace modernizující se společnosti. Již okolnost, že pro modernisty je klíčovým faktorem proměna společenských, hospodářských i kulturních poměrů, je nutí k tomu, aby brali v úvahu také poměry předmoderní společnosti a faktory, o něž se mohla opírat moderní národní identita. S jistou dávkou nadsázky řečeno: každý seriózní modernista je tak trochu perenialista a etnosymbolista, každý seriózní etnosymbolista má v sobě kus modernisty a primordialisty, žádný perenialista nemůže popírat modernizační vyústění národotvorného procesu atd. Radikální konstruktivismus, zastupovaný například Kedouriem nebo nověji Brubakerem, je mezi současnými badateli spíše záležitostí okrajovou.⁹⁶

Můžeme tedy závěrem konstatovat, že při hlubším pohledu na koncepcce, které se opravdu seriózně pokusily o historický výklad formování národa, není rozhodující, zda jejich autor užívá primárně termínu národ, nacionalismus, národotvorný proces apod. Důležité je, že ve většině případů máme co činit s výklady, které ve větší či menší míře reflektují, berou v úvahu každou z těchto významných souvislostí a daností.⁹⁷

Minulost: každý národ, ať jakkoli definovaný, měl nějaké vazby k minulosti, k historii a každý badatel si klade otázku, jak významné byly tyto události, instituce a názory, které předcházely vzniku moderního národa a jak s nimi bylo nakládáno. Jednotlivá hodnocení úlohy tohoto odkazu minulosti se ovšem nemusejí shodovat.

Jazyk a etnicita: nikdo nemůže přehlédnout skutečnost, že lidé v podmínkách národotvorného procesu spolu museli komunikovat a že si byli vědomi toho, že patří ke skupině, která má nebo měla nějakou etnickou či jazykovou osobitost. Někdo z badatelů může

96 Nejnověji k tomu srv. Özkirimli v časopise *Nations and Nationalism* 2003, str. 342 n. Příznačná je Hutchinsonova kritika knihy P. J. Gearyho, *The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe*, Princeton, Oxford 2001 v *Nations and Nationalism* 2005, str. 634 nn.

97 Tento výčet se do jisté míry překrývá se souborem šesti hlavních „institucionálních dimenzí“, jejichž studium postuluje jako úkol pro budoucí bádání A. Smith: 1. stát a občanství, 2. území, 3. jazyk, 4. náboženství, 5. historie a 6. rity a ceremonie. Srv. *Nationalism and Modernization*, str. 226 n.

roli této skutečnosti považovat za rozhodující, jiný za druhotnou, ale pro takový i onaký názor musí předložit důkazy.

Modernizace: již sám termín moderní národ implikuje vztah k modernizaci a souvislosti formování národa s procesem modernizace se explicitně či implicitně v historické analýze objeví. Snad nikdo ze seriózních autorů nepopírá význam školní docházky, gramotnosti, politické a sociální emancipace či proměny sociální struktury. Rozdíly jsou v tom, jaké místo jim přidělí ve své explikační konstrukci.

Zájmový rozpor: jen zřídka sledují badatelé národotvorný proces jako výlučně harmonickou proměnu identit. Obvykle berou v úvahu alespoň některé z rozporů, ať již vyplývaly z boje o moc, o hospodářské pozice, o prestiž, či z rozdílů mezi regiony a zájmy jejich elit, ze vztahu mezi centrem a periferií, mezi sociálními skupinami a třídami.

Emoce a identita: nikdo dnes snad již neuvažuje o národu jako o přírodní pospolitosti, jejíž příslušníci nevnímají tuto svoji příslušnost („národ o sobě“). Jakmile přijmeme názor, že existence národa závisí na přijetí národní identity v masách, musíme brát v úvahu také cesty a prostředky, jimiž se tato identita šířila a prosazovala. Jednotliví autoři se pochopitelně mohou lišit v tom, zda vědomí příslušnosti k národu učiní ústředním tématem svého výzkumu či zda se naopak omezí na názor, že šlo o samozřejmý předpoklad národotvorného procesu, který měl své příčiny v každé z pěti výše zmíněných sfér a faktorů.

Rozdíly mezi jednotlivými autory či paradigmaty nebyly tedy dány jednostrannou orientací na některou souvislost či vztah, ale rozdílnými akcenty na každou z těchto souvislostí, rozdílnými názory na to, jaký význam měla v konkrétním národním hnutí, respektive v celém evropském makroregionu. Je třeba vzít v úvahu také okolnost, že potřeba prosadit se na trhu práce a vědeckých výsledků dává lepší šanci originalitě a invenci. To vede někdy zejména mladé autory k tomu, že se snaží na sebe upozornit jednostrannými pohledy a neotřelým výrazivem, neologismy i kontroverzními formulacemi. V lepším případě tito autoři rozvíjejí a prohlubují koncepcce starší a přinášejí nové poznatky díky aplikaci nových technik a postupů. Teprve čas ukáže, co se prosadí jako součást konsenzu a co zůstane zapomenuto jako marginální vybočení.

V této knize nejde o originalitu za každou cenu, ale naopak o to, najít možnosti konsenzu, ověřit si „kompatibilitu“ hledisek, zjistit, zda výše uvedených pět „polí“ může pokrýt všechny podstatné souvislosti národotvorných procesů, a to bez ohledu na to, zda se k těmto procesům přistupovalo z hlediska konstruktivismu či ni-

koliv. Bude třeba ověřit vstupní pracovní hypotézu, že totiž výsledky dosavadního bádání jsou mnohem konsenzuálnější, než by se mohlo zdát podle verbálních proklamací a uměle vytvářených koncepčních rozdílů. Je totiž třeba rozlišit vskutku rozdílné přístupy (a teoretická východiska) od více méně duchaplných a originálních pojmoslovných piruet, které jsou často zdrojem nedorozumění.

46 | Závěrem si zaslouží pozornost několik markantních nedostatků, v nichž se dosavadní bádání při vši své rozdílnosti signifikantně shoduje. Z nich nejzávažnější je okolnost, že analýzy projevů a zdrojů toho, co se označuje jako nacionalismus (a případně také formování národů), jaksí samozřejmě předpokládají, že všude v Evropě, či dokonce i mimo ni, šlo o jeden a týž „nacionalismus“ či „národ“. Běžně se totiž neberou v úvahu zřetelné fázové posuny mezi vývojem jednotlivých regionů a kontinentů a odtud vyplývající rozdíly v tom, co se kde a ve které době označovalo, respektive označuje termínem „národ“. K tomu velmi často přistupuje – zejména u nehistoriků – ignorování či podceňování časové osy. Badatelé se až příliš často soustředí na rozbor „nacionalismu“ jako nadčasové kategorie a neberou dostatečně v úvahu rozdíly mezi společenskou a kulturní situací v „klasické“ době formování moderních národů a situací současnou. Výsledkem je ahistorické, a proto nutně zkreslující promítání poznatků o soudobé národní identitě a jejích formujících faktorech do minulosti.

Dalším, zejména v anglosaské literatuře obecně rozšířeným omylem je, že badatelé nepřihlížejí k závažné skutečnosti, že formování moderního národa proběhlo v Evropě dvěma typologicky výrazně odlišnými cestami: až na malé výjimky se totiž nebere v úvahu, že vágní, nediferencující termín „nacionalismus“ překrývá podstatný rozdíl mezi formováním moderního národa v podmínkách národa státního a formováním, které probíhalo v podobě národního hnutí. V důsledku toho se poznatky získané o nacionalismu některého státního národa – jako například Francouzů – bez zábran zobecňují na všechny národotvorné procesy.

V praxi to znamená, že naprostá většina prací, která vzniká z pera autorů patřících k „velkým národům“, ignorovala či zcela marginalizovala formování malých národů, jako by šlo o jakési výjimky z pravidla či o nedopatření dějin. V tomto přístupu jako by přežívala stará geopolitická koncepce z 19. století, podle níž je samozřejmou součástí života státních národů rozšiřovat své území a integrovat, respektive ovládat národy malé.⁹⁸ Jestliže se však

nedíváme na historický vývoj pod zorným úhlem velmocenské politiky, pro kterou jsou zajímaví a důležití jen ti, kdo vládli světu, musíme také změnit perspektivu pohledu na význam dějin jednotlivých národů. Z hlediska studia procesu formování národa není důležité, jak početná byla ta či ona pospolitost. Obdobně jako pro historika sociálních dějin jsou stejně zajímaví chudí i bohatí, velkostatkáři i domkáři, je pro historika „nacionalismu“ stejně zajímavý a relevantní vývoj každého z národů bez ohledu na početnost jeho příslušníků. Tím důležitější je věnovat v následující kapitole pozornost typologii formování moderních národů.

98 Tak např. Konstantin Rössler užíval pro malé národy termín „unproduktive Völker“. Srv. K. Rössler, *System der Staatslehre*, Leipzig 1857, str. 547.

48 | Jak již bylo uvedeno v předchozí kapitole, jedním ze základních nedostatků současného studia historických souvislostí „nacionalismu“ je ignorování důležitých typologických rozdílů v procesu formování národa. Tohoto termínu se užívá nejen bez ohledu na historický a společenský kontext, ale také bez ohledu na to, co bylo jeho objektem. I kdybychom přijali názor, že národ je pouhým výplodem nacionalismu, neměli bychom přehlížet, že cesta od „nacionalismu“ k národu nemůže být popisována podle jediného modelu, jako jakýsi monodimenzionální proces. Již proto ne, že její východiska – státní národ⁹⁹ na jedné a etnická skupina na druhé straně – byla zásadně rozdílná, což nutně zanechalo stopy také v jejích výsledcích.

2.1 ZÁKLADNÍ TYPY FORMOVÁNÍ EVROPSKÉHO NÁRODA

Již Theodor Schieder rozlišoval tři typy vzniku národních států v Evropě.¹⁰⁰ Do první skupiny řadil národní státy (v naší terminologii spíše státní národy) „západoevropského typu“, jako Francie a Anglie, kde se moderní národ ustavil cestou vnitrostátní revoluce. Druhým typem byly „sjednocující se národní státy“, které se vytvořily sjednocením státních celků, jejichž obyvatelé si byli blízcí kulturou a jazykem. To byl případ Němců a Italů a anglický historik John Breuilly opodstatněně zařadil do této kategorie také Poláky.¹⁰¹ Třetí typ pak tvořil vývoj ke vzniku národních států, které se oddělily od nadnárodních, tj. multietnických státních celků.

Schiederova typologie měla vliv především v rámci německé

99 Termín „státní národ“, jehož zde užíváme, není příliš běžný. Užívá ho např. Juan Linz, *Nationalstaaten, Staatsnationen, multiethnische Staaten*, in: J. Gräser et al. (vyd.), *Staat, Nation, Demokratie, Tradition und die Perspektiven moderner Gesellschaften*, Göttingen 2001, str. 30 nn.

100 T. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat*, str. 110 n.

101 J. Breuilly, *Nationalism and the State*, str. 95 n.

historiografie, zatímco v anglosaském kontextu najdeme obdobný přístup zejména mezi některými historickými sociology. Tak například Michael Mann při studiu dějin státní moci konstatoval, že moderní národ vznikl po roce 1840 v trojí poloze: jako pospolitost stát posilující (Francie, Anglie), jako pospolitost stát utvářející (Německo) nebo jako pospolitost, která stát rozkládala, respektive od něj se oddělovala.¹⁰² Charles Tilly zjednodušil národotvorné procesy do dvou typů. V prvním, kdy šlo o státem řízený nacionalismus (*state-led nationalism*), požadovala vládnoucí třída jménem národa, aby se všichni občané se státem identifikovali a podrobili své zájmy vyššímu zájmu státnímu. Ve druhém, který označuje jako stát hledající (*state-seeking*), požadovali představitelé dílčí části „populace“, která neměla kolektivní kontrolu nad státem, aby jim byla udělena autonomie.¹⁰³

Proti takovéto typologii nelze nic zásadního namítat, pokud sdělíme její perspektivu, podle níž ve středu historického dění stojí stát. Přijmeme-li však názor, že státnost není nutným kritériem existence národa, pak nám uvedená typologie nebude vyhovovat. Nepostihuje totiž onen zásadní rozdíl mezi dvojí cestou k modernímu národu (a nacionalismu) v Evropě. Prvá z nich probíhala v situaci státního národa, který se utvořil již ve středověku, respektive v raném novověku a dostala podobu „vnitrostátní revoluce“ (T. Schieder). Druhá vycházela ze situace nevládnoucí etnické skupiny a měla podobu národního hnutí, tj. cílevědomého úsilí dosáhnout všech atributů svébytné národní existence. Při tom nebyla státnost, tj. plná nezávislost, jedním z těchto atributů, ani historickou nutností: není pro existenci národa rozhodující, zda dosáhl státnosti. Německá a italská cesta k národu leží na přechodu mezi těmito dvěma základními typy. S prvním typem státního národa má společnou plnou sociální skladbu s vlastními „národními“ elitami, stejně jako vyspělou tradicí kultury a literatury v národním jazyce, se druhým má společnou absenci státnosti, a tedy mj. také okolnost, že národní existence nebyla jeho příslušníkům samozřejmostí, ale něčím, o co je třeba usilovat. Proto má své opodstatnění názor Dietera Langewiesche, že Německo a Itálie patří typologicky po bok států, které vznikly z národních hnutí v Rakousku-Uhersku.¹⁰⁴

102 M. Mann, *The Sources of Power: 1. The Rise of Classes and Nation-states, 1760–1914*, Cambridge 1993, str. 218 n.

103 Ch. Tilly, *States and Nationalism in Europe since 1600*, New York 1991, str. 133 n.

104 D. Langewiesche, *Staaatsbildung und Nationsbildung in Deutschland – ein Sonderweg? Die deutsche Nation im europäischen Vergleich*, in: U. v. Hirschhausen, J. Leonhard (vyd.), *Nationalismen in Europa*, 2001, str. 61 n.

V čem tkví význam takového typologického rozlišení pro studium národotvorných procesů? Představíme-li si politickou mapu Evropy kolem roku 1800 a srovnáme-li ji se situací roku 2000, zjistíme markantní rozdíly. Na prahu 19. století bylo v Evropě pouze několik málo národních států s etnicky poměrně homogenním obyvatelstvem a jedinou národní kulturou – Francie, Nizozemí, Švédsko, Portugalsko a s jistou výhradou Španělsko. Dále pak na mapě najdeme pět multietnických impérií, z nichž ve dvou dominovala jedna vyspělá národní kultura – Velká Británie a Dánsko. Další tři měly více méně zřetelný multikulturní charakter, poněvadž tam vedle kultury vládnoucí žily také další kultury: bylo to Rakousko, Osmanská říše a Rusko. Na území multietnických impérií žilo přes dvacet nevládnoucích etnických skupin, z nichž některé byly, řečeno termíny Anthonyho Smithe, teprve ve stadiu etnické kategorie, mnohé však již ve stadiu etnické komunity.¹⁰⁵ Většina z těchto nevládnoucích etnických skupin přijala díky úspěšnému národnímu hnutí národní identitu a vytvořila svébytnou národní kulturu. Během následujících dvou staletí získávaly tyto formující se „malé národy“ jistý stupeň autonomie a posléze i státní nezávislost.

Typologicky zjednodušenou, lišily se tyto etnické skupiny od moderního národa tím, že neměly plnou sociální skladbu, chyběla jim kultura v národním jazyce (nebo byla tato kultura oslabena) a pochopitelně také politická autonomie. Jak již bylo řečeno, formování národa dostalo v podmínkách těchto etnických skupin podobu národního hnutí, které usilovalo o dosažení všech podstatných atributů svébytného národa, tj. o dosažení plné sociální skladby s vlastními podnikatelskými i akademickými elitami, o vytvoření národní kultury v národním jazyce a o získání politické participace, která nemusela mít podobu státu. Národ byl v těchto podmínkách nejprve programem, vizí do budoucnosti a nástup národního hnutí nebyl samozřejmostí ani nutností. Samozřejmostí nebyl ani úspěch národního hnutí. Cesta k úspěchu vedla národní hnutí nutně do konfliktu s elitami vládnoucího národa, přesněji řečeno s elitami multietnické říše a se starým režimem vůbec. V tomto smyslu byla národní hnutí vždy spjata s překonáním starých legitimit a se zápasem o politickou modernizaci. To se projevilo v jejich národním programu, stejně jako v autostereotypu národa bojujícího za spravedlnost a demokracii.

Kořeny státních národů lze hledat v centralizaci „národních monarchií“ pozdního středověku, respektive raného novověku. Cen-

105 A. Smith, *National Identity*, str. 20 n. O tomto rozlišení viz níže str. 90.

tralizované monarchie ani státní národ nebyly samozřejmým a jediné možným produktem středověkého vývoje. Stačí připomenout výše zmíněná multietnická impéria, stejně jako vývoj k politické „federaci“ typu Svaté říše římské národa německého či tendenci ke vzniku městských či teokratických církevních států. Raně novověký stát pak obvykle posiloval centralizaci a spolehlivost správy, zavedl efektivní berní systém, který mu umožnil nejen hradit výdaje na správu a dvůr, ale především na vojsko a výboje. Tento stát měl svoji vládnoucí třídu, postupně si vytvářel své vzdělané elity, svůj policejní aparát, který dbal nejen o dodržování zákonů, ale dozíral také – ve spolupráci s církví – na smýšlení poddaných. Legitimita panovnické moci byla založena nábožensky a politická práva byla vyhrazena malé privilegované menšině obyvatelstva, která v „latinské“ Evropě začala užívat pro označení své pospolitosti termínu *natio* a jeho ekvivalentů v jednotlivých jazycích (v českém případě tedy národ) a považovala se obvykle za představitele zájmů celého státu.

Orientace na budování moderního národa jako pospolitosti rovnoprávných občanů se mohla v podmínkách absolutismu uplatnit teprve jako reakce na krizi staré panovnické a náboženské legitimacy: politická svrchovanost vladaře přešla nebo měla přejít na národ. Státní politika – ať již vnitřní či zahraniční – neměla být vedena ve jménu monarchie z Boží vůle, ale ve jménu národa. Ve společnosti občanů – příslušníků moderního národa – již nebylo místo pro politická feudální privilegia ani pro hierarchický vztah mimoekonomických závislostí. Záleželo na konkrétních historických podmínkách, zda formování moderního občanského národa bylo doprovázeno výměnou podstatné části starých elit, jako v případě Francie, nebo kompromisem se starými elitami, jako v případě Anglie či Německa.

Vzhledem k tomu, že v případě státního národa byl stát a jeho mocenský aparát vybudován dřív, než se v jeho rámci zformoval moderní občanský národ, nebyla pro zaručení jeho existence nutná předcházející národní mobilizace mas. Naopak, nové elity, které stály v čele tohoto moderního národa, neměly obvykle ani zájem na tom, dělit se o moc s nižšími vrstvami a prosazovat přijetí národní identity v podobě demokratizace, která by otevřela cestu pro participaci lidových mas. Naproti tomu byl úspěch národního hnutí, které bylo ve své podstatě hnutím „zdola“, zcela závislý na aktivním podílu lidových vrstev a na jejich uplatnění v politickém rozhodování. Proto nepřekvapí, že podíl lidových mas na národních hnutích byl – za předpokladu, že národní agitace dosáhla úspěchu – podstat-

ně vyšší, než bylo tempo národní mobilizace mas v případě utváření státního národa.

52 | Formování německého a italského národa mělo povahu národního hnutí, které ovšem bylo soustředěno na jediný základní deficit plné národní existence – na vybudování národního státu. I pro tyto národy platí, že plná národní existence, která zahrnovala v jejich případě i národní stát, nebyla samozřejmostí, nýbrž hodnotou, o kterou bylo třeba bojovat. Úspěch tohoto boje byl však usnadněn tím, že podstatná část vzdělaných elit starého režimu a dokonce i jistá část držitelů moci přijala myšlenku národa za svou. Snad právě proto, že v čele zápasu o národní stát působily mocenské elity, bylo úspěchu, tj. plné státnosti, dosaženo v historicky krátké době, rozhodně dříve, než došlo k plné národní mobilizaci lidových mas. Odtud po roce 1860 vyrostl projekt „vytvořit Italy“ poté, co byla vytvořena Itálie, odtud také demonstrativní úsilí prosadit na území nově založeného německého císařství integrální a vskutku národní, tj. německou (prusko-protestantskou) identitu proti „cizím“ elementům, jako byli katolíci a socialisté.

2.2 PERIODIZACE CESTY K MODERNÍMU NÁRODU

S potížemi, které pramení z nereflektovaného užívání termínu nacionalismus, se setkáváme nejen při snaze o typologii národotvorných procesů, ale také při pokusech o jejich periodizaci. Kdy a kde může mít nálepka „nacionalismus“ své opodstatnění? Jako označení filologů, kteří v 18. století hledali a vytvářeli gramatická pravidla moderních jazyků? Jako charakteristiku vlastenců – národních agitátorů? Jako výraz postoje sedláků, kteří se dostavili na slavnost dožíněk, nad níž vlála státní či národní vlajka? V každém z těchto případů můžeme odpovědět kladně i záporně, ale pro pochopení, respektive pro výklad nám to nic nepřinese. Pokoušet se o periodizaci konfuzních procesů označovaných termínem „nacionalismus“ by nepřineslo žádný badatelsky přínosný výsledek a nemá tedy valný smysl.

Užitečnější než pojmoslovné spekulace bude pokusit se stanovit rozdíly v čase, určit, zda a v čem se lišily jednotlivé fáze formování národa. Hned na počátku je nutno vypořádat se s otázkou, zda vůbec je možné konstruovat periodizaci dvou tak rozdílných cest k národu, jaké jsem představil v předcházející kapitole. Zde samozřejmě velmi záleží na tom, jak vůbec definujeme národ, a dále pak na tom, jaké zvolíme výchozí periodizační kritérium, a to je opět

třeba odvodit od toho, jak definujeme národ. Zvolil jsem v případě definice národa kompromisní přístup a vycházím z toho, v čem se badatelé povětšinou shodují: je to názor, že o existenci národa lze hovořit tehdy, kdy se s národem ztotožňují všichni, nebo téměř všichni, kdo přicházejí v úvahu jako jeho možní příslušníci. V takovém případě poslouží jako funkční ukazatel periodizace poznatky o tom, jak se šířila, jak byla přijímána národní identita, v jakém časovém rozmezí se postupně etnická (nebo jako státní národ charakterizovaná) skupina proměnila v uvědomělou pospolitost občanů – příslušníků národa.

Prvým předpokladem identifikace s národem bylo vytvoření jistých koordinát, podle nichž by se národní identita mohla orientovat: vymezit „národní“ území, získat poznatky o událostech z minulosti, které konstituovaly vědomí národní pospolitosti, kodifikovat jazyk, charakterizovat národní kulturní tradici, poznat příslušníky národa, respektive etnické skupiny, jejich zvyky, práci, způsob života. To mohlo být dílem učených vzdělanců, kteří v podmínkách státního národa dílem z vlastní iniciativy, ale stále více na základě státní či panovnické zakázky studovali realie své země a svého národa, a to již nejméně od 17. století. Existence „národa“ byla pro ně východiskem, respektive samozřejmou a nezbytnou daností.

Naproti tomu se v podmínkách nevládnoucí etnické skupiny s takovýmito učenci setkáme častěji jako se soukromými osobami, a to teprve v období osvícenského patriotismu. Pro úplnost nutno připomenout, že některá národní hnutí měla tuto učeneckou „fázi A“ národního hnutí velmi slabou (např. srbské, běloruské, baskické) a že někdy bylo středisko učeneckého zájmu mimo území etnické skupiny. Pro státní národy stejně jako pro národní hnutí platí, že učení patrioti nemusili pocházet z řad etnika, kterému věnovali své badatelské úsilí. V obou situacích pak zjišťujeme, že toto úsilí bylo obvykle doprovázeno emocionálním zaujetím pro předmět studia tak, jak to bylo typické pro osvícenské učence vůbec. I když jejich studium bylo důležitým předpokladem pro utváření představy moderního národa, bylo by ahistorickou aktualizací, kdybychom těmto učencům podkládali, že jejich subjektivním záměrem vždy bylo připravit či zahájit národní hnutí. Poznání svébytnosti etnické skupiny bylo jen někdy doprovázeno vizí jejího dalšího vývoje do podoby národa.

Národní hnutí v užším slova smyslu začalo tam a tehdy, kdy se skupina příslušníků etnické skupiny, obvykle těch, kteří získali v rámci daných možností vyšší vzdělání, rozhodla šířit národní uvědomění, nabídnout novou národní identitu všem příslušníkům své

etnické skupiny. Tato nabídka se soustředila ve většině národních hnutí na cíle kulturní, jazykové a sociální, ale někdy zahrnovala požadavky politické (Norové, Irové, Řekové). Průběh „fáze B“ neměl obvykle povahu lineární korelace mezi agitací a mobilizací: v počátcích působila národní hnutí v jakémsi sociálním „vzduchoprázdnu“ a byla záležitostí omezeného okruhu vlastenců, ale po jisté době nastal obrat a vlastenecké volání začalo získávat ohlas v širších vrstvách. Otázkou je, zda „fáze B“ národního hnutí odpovídala obdobná fáze v podmínkách státního národa, kdy, jak již bylo řečeno, úspěch formování národa měl především podobu zápasu o politická a občanská práva. Ať již tento zápas pobíhal cestou revoluční, či cestou povolných reforem, vždy byl zápasem aktivních menšin, které vytvářely spíše vnější politickou a kulturní fasádu formujícího se národa. Pod touto již více méně konzistentní nezpochybnitelnou fasádou probíhalo pak úsilí o národní mobilizaci mas. Bylo to úsilí tím intenzivnější, čím více cítili příslušníci nové mocenské elity potřebu upevnit svoji moc uvnitř státu, respektive čím více rostl jejich zájem na obranné, expanzivní či dokonce válečné politice. Boj o moc byl od samého počátku organickou součástí národní mobilizace. Zřejmé ovšem je, že proces utváření moderního národa nebyl v případě státních národů na masové mobilizaci závislý.

Jinak tomu bylo v případě národních hnutí. Jejich cesta k modernímu národu se stala nezvratnou teprve poté, co národní agitace „fáze B“ dosáhla úspěchu a získala podporu rozhodující části příslušníků nevládnoucích etnické skupiny. Poté, co národní identitu přijaly lidové masy, stala se „materiální silou“. Obvykle teprve v podmínkách masového národního hnutí, během „fáze C“, se formoval a případně i diferencoval národní politický program. O plném úspěchu a tedy o ukončení národního hnutí můžeme hovořit tehdy, kdy národní pospolitost měla plnou sociální skladbu a kdy hnutí dosáhlo politické autonomie nebo nezávislosti. V případě státních národů byla analogií k „fázi C“ plná národní mobilizace mas, někdy označovaná termínem „integrální nacionalismus“.

Je tedy zřejmé, že každá analýza a charakteristika národa, respektive „nacionalismu“, by měla brát v úvahu nejen typologické zařazení, ale také to, o které vývojové fázi formování moderního národa hovoříme. Právě výše uvedené úvahy však dokládají, že pro typologické upřesnění národotvorných procesů i pro jejich periodizaci je prospěšnější a funkčnější užívat termínu národní identita, národní uvědomění, národní mobilizace.

2.3 MULTIETNICKÉ ŘÍŠE JAKO POLITICKÝ RÁMEC NÁRODNÍCH HNUTÍ

Formování národa v podmínkách nevládnoucích etnických skupin probíhalo, jak známo, na půdě multietnických impérií. Také zde však je třeba předem se vyvarovat povrchních zobecnění a položit si otázku, v čem se podmínky pro národní hnutí v jednotlivých impériích lišily. Pro potřebu našeho srovnání se omezíme na několik základních ukazatelů, přičemž budeme věnovat pozornost nejen tzv. východoevropským říším – habsburské, osmanské a ruské, ale přihlídneme také k poměrům ve Velké Británii.

Ukazatele komparace dělíme do dvou skupin:

1) objektivní vnitrostátní okolnosti, jako byl vznik multietnické říše, její správa, náboženské poměry a sociální i politické postavení nevládnoucích etnických skupin,

2) specifické podmínky průběhu národního hnutí, které vyplývaly z jeho místa v kontextu kulturních, politických a sociálních poměrů v té či oné multietnické říši a z jejího mezinárodního postavení.

Mezi objektivními podmínkami na prvním místě stojí otázka geneze: jak se vlastně multietnická říše zformovala, tj. za jakých okolností do ní byli příslušníci etnické skupiny začleněni? Habsburská monarchie se od konce středověku rozšiřovala díky úspěšné dynastické politice, která se neobešla bez smluvních kompromisů a v případě potřeby byla kombinována s ozbrojenými zásahy. Výsledkem této politiky bylo, že se habsburská vláda etablovala ve všech svých územích na základě smluv a ústavních dokumentů. Země, které byly začleněny pod habsburskou nadvládu, si zachovaly jisté zbytky svých samosprávných institucí i své právní normy. S nástupem absolutistických snah byly pak sice některé z těchto institucí a právních norem omezeny ve prospěch ústředních státních orgánů, samy územní historické celky však zůstaly zachovány.

Tím se otevíral prostor pro svár zemské a celostátní identity. Argumentovalo se starými právy a smlouvami a habsburské politice bylo vytýkáno, že je nedodržuje. Následná národní hnutí převzala tuto metodu zápasu, jenž byl založen na interpretaci historických i přirozených práv a diskusi o nich. Jediným případem, kdy do národního hnutí vstoupilo násilí, byla revoluce 1848. V následujícím období pak již se trvale stalo základní formou vztahu k vládnoucím elitám vyjednávání, které bylo ochotno ke kompromisům a opíralo se o více méně slyšitelné masové demonstrace.

V Osmanské říši probíhal vývoj právě opačně. Její vznik byl založen na otevřeném násilném výboji a noví vládcové demonstrovali

svoji vojenskou nadřazenost také poté, co dané území bylo připojeno k Osmanské říši. Na dobytém území zničili Osmané staré státní instituce i územní celky, v Srbsku a Bulharsku navíc také starou šlechtu, zatímco část řeckých elit našla v jejich službách uplatnění. Porobené křesťanské obyvatelstvo mělo omezenou účast v místní samosprávě, ale podíl na státní moci mohli získat jen ti, kdo přestoupili na islám. Pokud chtěli příslušníci nevládnoucí etnické skupiny něčeho dosáhnout, nemohli se dovolávat starých práv a zvyklostí, ale pouze stát v pozici žadatelů, kteří záviseli na libovůli vládnoucích osmanských elit. Za takovéto situace bylo celkem logické, že v určitém případě mohli při prosazování svých kolektivních požadavků, které považovali za spravedlivé, sáhnout po zbrani.

Postavení nevládnoucích etnických skupin pod ruskou nadvládou lze generalizovat jen velmi obtížně. Většinu území získalo Rusko výbojem, po němž obvykle následovala dohoda: tak tomu bylo poté, co Petr I. dobyl a anektoval Pobaltí, které si udrželo vždy postavení svébytných gubernií, a také poté, co Alexandr I. obsadil Finsko, kterému dokonce přidělil autonomní status. I dobytá část Polska dostala po Vídeňském kongresu samosprávné postavení se statutem království. Levobřežní Ukrajina sice byla připojena smlouvou, ale postupně se stala integrálním územím Ruska, stejně jako oblasti, které Rusko anektovalo při prvých děleních Polska. Ruské samoděržaví uznávalo jistou svébytnost Pobaltí a Finska, ale tvrdě potlačovalo každý projev otevřeného odporu. Relativně největšího úspěchu dosáhli ti, kdo dali přednost zdoluhavému vyjednávání.

Způsob, jak se Anglie zmocnila Walesu a Irsku a jak potlačovala povstání ve Skotsku, nebyl o nic mírnější než způsoby, jichž užívala východní impéria. Obdoba s Ruskem spočívala v tom, že expanze byla dodatečně smluvně legalizována. Zřetelný rozdíl lze ovšem sledovat v období parlamentního systému, kdy se vládnoucí elity vedlejších zemí Velké Británie – s výjimkou irských katolíků – mohly podílet na ústřední politické moci a také, ba především, na výhodách, které přinášela úspěšná britská koloniální expanze. Přijetí anglického jazyka bylo za této situace pocíťováno jako technická záležitost a proběhlo bez vážnějších třenic. Postavení katolického irského obyvatelstva připomínalo ovšem i nadále spíše postavení křesťanů v Osmanské říši. Odtud vplynuly také rozdíly ve formách a cílech jednotlivých národních hnutí zemí britského impéria.

Tím se dostáváme k otázce, jaká byla role náboženství. Vítězní osmanští dobyvatelé demonstrovali svoji převahu také tím, že kladli důraz na nadřazenost islámu nad křesťanstvím. Jejich cílem nebyla náboženská homogenezace (i když konvertity vítali), ale udržení

náboženské bariéry jako bariéry sociální a politické. Tento princip segregace však na druhé straně nutil porobené obyvatelstvo, aby sdílelo specifickou podobu omezené samosprávy v systému tzv. milletů. Za jejich jediného představitele uznávali Osmané duchovenstvo: celá správa byla ostatně organizována podle náboženských komunit. Také ve vnitřním životě křesťanských komunit měli duchovní mimořádně silné postavení. Ortodoxní církev byla ovšem na většině balkánského území pod kontrolou řeckého duchovenstva. Dočasnou svébytnost měla jen srbská církev, jíž také bylo povoleno užívat církevní slovanštiny jako liturgického jazyka.

Náboženské poměry na území Habsburské říše byly sice zprvu v důsledku úspěchů reformace značně heterogenní, ale katolická církev se díky vydatné pomoci státní moci podařilo postupně získat téměř naprostou kontrolu náboženských poměrů. Církevní organizace při tom respektovala staré historické zemské celky, což podmiňovalo možnost zachovat si neutrální vztah k nástupu zemského patriotismu a někdy jej přímo podporovat. Na prahu národních hnutí tedy nebylo podstatného rozdílu v náboženské příslušnosti vládnoucích elit a nevládnoucích etnických skupin a náboženské rozdíly hrály dílčí roli jen v některých národních hnutích (slovenští luteráni, maďarští kalvinisté).

I když byla v Rusku pravoslavná církev církví státní, nevylučovalo to tolerantní postoje vůči jinověrcům, kteří se mohli jako jednotlivci dostat i do vyšších funkcí ve státní službě. Luteránská církev byla na území neruských etnik v Pobaltí a ve Finsku zcela legalizována. Postavení katolické církve na někdejší polském území se naproti tomu výrazně zhoršilo, ovšem především v důsledku neúspěšných protiruských povstání. Zcela odlišnou roli hrála církevní příslušnost na území ukrajinském: zde se příslušnost k pravoslaví považovala za součást ruské národní identity a církev jednoznačně odmítala snahy o šíření ukrajinské národní identity.

I když anglikánská církev byla církví státní, zachovaly si přidružené země náboženskou svéráznost: ve Skotsku dominoval presbyterianismus, ve Walesu měli právě mezi keltským etnikem silnou pozici nonkonformisté, v Irsku přežívala katolická církev, která byla – na rozdíl od protestantských církví – až do 19. století považována za protistátní a udržována v neplnoprávném postavení. Jen katolicismus se stal integrující silou národního hnutí.

Jak se v jednotlivých národních hnutích utvářel obraz národního nepřítele? V případě Osmanské říše je odpověď poměrně jednoduchá: všechna nastupující národní hnutí mohla nepřítele zobrazit v podobě nediferencovaného „Turka“, jenž byl politickým utiskova-

telem, ekonomickým vykořisťovatelem a náboženským nepřítelem. Rozdíl mezi „MY“ a „ONI“ byl tedy jasně vymezen.

58 | V případě ostatních multietnických impérií byla situace složitější. Příslušníci nevládnoucích etnických skupin se v habsburské monarchii nesetkávali s jednoznačně definovatelným „národním nepřítelem“. Jejich vrchnosti byly sice v habsburských službách, ale zároveň patřily k zemské šlechtě. Vídeňský dvůr si dlouho úspěšně zachovávat nadnárodní, neutrální podobu. Teprve poté, co se rakouští liberálové – a s nimi po roce 1848 postupně většina německy mluvícího rakouského obyvatelstva – ztotožnili s německým národem, dostal obraz národního nepřítele v očích českého a slovinského národního hnutí zřetelnější obrysy. Z rakouského byrokrata, který reprezentoval dynastický stát, se stal německy hovořící cizinec, jenž mohl být – i když neprávem – představován jako příslušník cizího, německého národa. Je pravděpodobné, že podobnou transformací prošel obraz národního nepřítele v Uhrách – v srbském, rumunském, slovenském či chorvatském národním hnutí v důsledku toho, že uherská šlechta přijala maďarskou národní identitu.

Obdobně se začal vládnoucí státní národ v carském Rusku teprve během 19. století formovat jako moderní národ, jehož vládnoucí třída se definovala spíše sociálně a nábožensky než etnicky. V očích předáků národního hnutí byl obraz nepřítele definován podle toho, která negativní zkušenost byla převažující. V Pobaltí to byla zprvu spíše zkušenost sociální (hlavním nepřítelem byli Němci), ve Finsku nejprve etnická (proti Švédům) a později politická (proti carismu), v Polsku byli politicky i etnicky nepřítelem Rusové, na Litvě se objevuje dvojí nepřítel: Polák podle kritéria etnického a někdy i sociálního, Rus podle kritéria náboženského a politického.

Neméně složitá byla konstrukce nepřítele ve Velké Británii, kde velká část, ne-li většina elit v řadách nevládnoucích etnických skupin, přijala britskou identitu, takže určení „nepřítele“ bylo jednoznačné pouze v irském národním hnutí, jehož předáci většinou odmítali britskou i anglickou identitu jako identitu sociálně i nábožensky definovaných nepřátel. Velmi podstatné byly rozdíly hospodářských a sociálních poměrů. Na jedné straně byla Velká Británie kolébkou průmyslové revoluce a již před počátkem industrializace zemí s vysoce rozvinutým vnitřním i zahraničním obchodem. Podíváme-li se však na proces industrializace z perspektivy teritorií, ve kterých žily nevládnoucí etnické skupiny, vidíme, že šlo o proces týkající se především anglických území, zatímco ve Walesu a Skotsku byly industrializací zasaženy jen jižní oblasti a v Irsku jen oblast Belfastu. Ne náhodou šlo ve všech případech o území, kde získalo

národní hnutí nepatrnou nebo vůbec žádnou oporu. Jednoznačná hospodářská převaha Anglie musí rozhodně být brána v potaz při rozboru národních hnutí.

V Osmanské říši panovala situace právě opačná. Země až do konce 19. století nepoznala závažnější industrializaci a navíc zde i nadále převažovala hospodářsky i zeměpisně podmíněná fragmentace do uzavřených drobných celků a komunit. Na tom nic nemění ani existence dvou velkých přístavních měst a center obchodu i řemeslné malovýroby – Konstantinopole a Soluně. Vytvořila se ovšem vrstva bohatých obchodníků, která těžila z dálkového obchodu narůstajícího zejména od druhé poloviny 18. století. K této vrstvě patřili muslimové i křesťané, mezi nimiž nejsilnější postavení měli řečtí podnikatelé.

I když carské Rusko bylo jako celek rovněž zaostávající oblastí Evropy, projevovaly se tam stále větší rozdíly mezi jednotlivými regiony. Proto je nutno situaci na území jednotlivých etnických skupin diferencovat. Zatímco některé regiony ve Finsku, Kongresovce a v Pobaltí patřily k nejnávštějnějším oblastem Ruska a krátce po nástupu „fáze B“ národního hnutí tam začala industrializace, oblasti ukrajinské, litevské a běloruské zůstávaly téměř výlučně agrární, s velmi nízkým podílem na tržních vztazích.

Habsburská monarchie zaujímal v této západo-východní polaritě jakési střední místo. Nejen proto, že tam v některých oblastech začala industrializace (a předtím manufakturní výroba) sice později než v Anglii, ale rozhodně dříve než v Rusku, ale také proto, že se tam prohlubovaly značné rozdíly ve vyspělosti mezi jednotlivými zeměmi monarchie. Zatímco severočeský a severomoravský region, Vídeň a část Horního Rakouska se začaly industrializovat zhruba o půl století později než Anglie, v Uhrách (s výjimkou Budapešti) a Chorvatsku ještě nezačala ani protoindustriální vývojová fáze. Hospodářský rozvoj západní části státu nicméně ovlivnil tržní vazby agrárního sektoru i ve východních oblastech.

Zpočátku se projevovala paralela s Velkou Británií v tom, že industrializací a rozvojem velkého trhu sílila především německojazyčná buržoazie, kterou bylo možno řadit k vládnoucímu státnímu národu. Teprve v průběhu „fáze C“ si české a postupně i slovinské národní hnutí vytvářelo vlastní podnikatelské třídy. Naproti tomu probíhala národní hnutí v Uhrách na úrovni agrární společnosti s více méně rozvinutou městskou malovýrobou a drobným obchodem a úlohu liberální buržoazie zastupovala maďarská drobná šlechta.

Rozdíly v úrovni kultury a vzdělanosti se utvářely poněkud odlišně. Zajisté, poměry v Osmanské říši dávaly jen krajně omezené

možnosti pro vyšší vzdělání a vysoký analfabetismus byl v období nastupujících národních hnutí spjat s nepatrným dosahem a rozsahem literární tvorby. Sociální komunikace byla omezena na církevní sféru a na osobní styk. Jen v případě řeckého národního hnutí známe také silnější složku světskou. Periodický tisk v období nastupujícího národního hnutí prakticky neexistoval.

60 | Oblastí s nejméně vzdělaností a alfabetizací širokých vrstev obyvatelstva však nebyla nejrozvinutější hospodářská oblast – Anglie, nýbrž západní část habsburské monarchie, pozdější Předlitavsko. Stalo se tak v důsledku školské politiky a reform, které začaly za vlády Marie Terezie a pokračovaly za jejích nástupců. Z hlediska vzdělanosti nemůžeme charakterizovat poměry v carském Rusku jednoznačně. Na jedné straně je doloženo, že ještě na počátku 20. století naprostá většina příslušníků ukrajinského a běloruského etnika nebyla alfabetizována, na druhé straně však ve Finsku i v Pobaltí byla znalost čtení a psaní v období „fáze B“ již vysoká. Ve Velké Británii byla pro národní hnutí asi nejzávažnější skutečnost, že se zde historicky vytvořil nesmírný nepoměr mezi úrovní, objemem a sociální základnou vyspělé národní kultury vyšších a středních tříd na jedné straně a nevalnou vzdělaností lidových vrstev na straně druhé. Naprostá převaha anglické kultury vedla k tomu, že jí byla pohlcena i kulturní tvorba elit z řad poangličtěných nevládnoucích etnických skupin.

Jaké poznatky můžeme vyvodit z tohoto přehledu? Především je to poznatek, že úspěšnost národního hnutí a rychlost šíření národní identity nebyla v žádné závislosti na stupni politického útisku (resp. svobody) ani na stupni hospodářské vyspělosti multietnického impéria, na jehož půdě národní hnutí probíhalo. Na druhé straně měla zřejmě svůj význam možnost jasně definovat „národního nepřítele“. Tento „nepřítel“ byl však v některých případech vnímán jako kulturně inferiorní (Turci v očích balkánských křesťanů, Rusové v očích Poláků, Litevců či Finů), jindy naopak jako ekonomicky i kulturně vyspělejší (Němci v Předlitavsku, Maďaři v Uhrách, Angličané ve Velké Británii). Srovnání přineslo řadu náznaků, které bude třeba ověřit v další komparaci.

Část druhá ZDROJE A SLOŽKY NÁRODOTVORNÝCH PROCESŮ

274 | Moderní národy tedy nebyly prostými „produkty nacionalismu“ ani důsledkem nešťastné náhody, ale vytvářely se díky propojení národně mobilizačních snah a objektivních, tj. na přáních „nacionalistů“ nezávislých souvislostí, k nimž patřily vztahy etnické, stejně jako přežívající pozůstatky z minulosti a modernizační procesy. „Nacionalismus“ byl jevovou stránkou procesu národní imaginace – šíření a přijímání identity s novým typem pospolitosti – národem. Zajisté, tato pospolitost byla nemyslitelná bez národního uvědomění svých příslušníků, což však neznamená, že můžeme povýšit „nacionalismus“ na jakési primus movens celého procesu. Národní identitu si nebylo možno vymyslet nezávisle na historických, politických, sociálních a kulturních podmínkách. Nezdár projektů čechoslovakismu, skandinavismu a jugoslavismu je toho dokladem stejně jako nejnověji zhroucení konstrukce belgického národa.

POUŽITÁ LITERATURA *

- Abrahams R. Nation and identity: a view from social anthropology, in: M. Branch (vyd.), *National History and Identity*. Helsinki 1999. | 275
- Agulhon M. La „statuomanie“ et l'histoire. *Ethnologie française* 8, 1978.
- Alexander J. C. Core solidarity, ethnic outgroup, and social differentiation: a multidimensional model of inclusion in modern societies, in: J. Dofny, A. Akiwowo (vyd.), *National and Ethnic Movements*. London & Beverly Hills 1980.
- Anderson B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983, rev. vyd. 1991. (Česky *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha 2008.)
- Anderson E. N. *Nationalism and the Cultural Crisis in Prussia, 1806–1815*. New York 1939.
- Anderson P. *Lineages of the Absolutist State*. London 1974.
- Armstrong J. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill 1982.
- Arnaud P., Gounot A. Mobilisierung der Körper und republikanische Selbstinszenierung in Frankreich 1789–1889, in: E. François et al. (vyd.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1995.
- Assmann J. *Kulturelles Gedächtniss*. München 1992.
- Auty R. The Linguistic Revival Among the Slavs of the Austrian Empire 1780–1850: the Role of Individuals in the Codification of New Literary Languages. *Modern Language Review* LIII, 1958.
- Bagge P. Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelser i Danmark omkring 1900, in: E. Svend et al. (vyd.), *Festschrift til Astrid Friis*. København 1963.
- Bacharach P., Baratz M. S. *Power and Poverty. Theory and Practice*. New York 1970.
- Bairoch P. International Industrialization Levels 1750–1980. *Journal of European Economic History* 11, 1982.

* Seznam použité literatury byl zpracován z poznámkového aparátu. Některá citovaná díla uvedl autor v následující části bibliografie – v Literatuře k dějinám jednotlivých národů. (pozn. red.)

- Balibar E., Wallerstein I. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London & New York 1991.
- Balibar R., Laporte D. *Le Français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*. Paris 1974.
- Barša P., Strmiska M. *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva*. Brno 1999.
- Bar-Tal D. Patriotism as Fundamental Belief of Group Members. *Politics and the Individual* 3, 1993.
- Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen 1969.
- 276 | Bassin M. Russian Geographers and the „National Mission“ in the Far East, in: D. Hooson (vyd.), *Geography and National Identity*. Oxford & Cambridge 1994.
- Bassin M. Sibirien auf der kognitiven Landkarte Russlands im 19. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002.
- Bauböck R. Nationalismus versus Demokratie. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 20, 1991.
- Bauer F. J. *Gehalt und Gestalt der Monumentalsymbolik. Zur Ikonologie des Nationalstaates in Deutschland und Italien 1860–1914*. München 1992.
- Bauer O. *Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie*. Wien 1907.
- Bausinger H. *Jahrbuch für Deutsch als Fremdsprache* 14, 1988.
- Behring E. et al. (vyd.). *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*. Stuttgart 1999.
- Bell W., Freeman W. (vyd.). *Ethnicity and Nation-Building*. London & Beverly Hills 1974.
- Ben-Israel H. Nacionalismus v historické perspektivě, in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha 2003, s. 297–316.
- Beramendi J. G. et al. (vyd.). *Nationalism in Europe. Past and Present*. Santiago de Compostela 1994.
- Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth 1979. (Česky Sociální konstrukce reality. Brno 1999.)
- Berger S. *The Search for Normality. National Identity and Historical Consciousness in Germany since 1800*. Providence & Oxford 1997.
- Berger S. (vyd.). *Writing the Nation. Global Perspectives*. Oxford 2007.
- Berger S., Donovan M., Passmore K. (vyd.). *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. London 1999.
- Berger S., Eriksonas L. (vyd.). *Narrating the Nation. The Representation of National History in Different Genres*. Oxford 2007.
- Beumann H., Schröder W. (vyd.). *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*. Sigmaringen 1978.
- Beyrau D. (vyd.). *Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit*. Tübingen 2001.

- Bielefeld U. Die lange Dauer der Nation, in: U. Bielefeld, G. Engel (vyd.), *Bilder der Nation*. Hamburg 1998.
- Bielefeld U., Engel G. (vyd.). *Bilder der Nation*. Hamburg 1998.
- Billig M. *Banal Nationalism*. London & New Delhi 1995.
- Birch A. H. *Nationalism and National Integration*. London 1989.
- Birnbaum P. (vyd.). *Sociologie des nationalismes*. Paris 1997.
- Blecking D. (vyd.). *Die slawische Sokolbewegung. Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*. Dortmund 1991.
- Blinkena A. The Role of the Neo-Latvians in Forming the Latvian Literary Language, in: A. Loit (vyd.), *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*. Stockholm 1985. | 277
- Bloom W. *Personal Identity, National Identity, and International Relations*. Cambridge & New York 1990.
- Bobbio N. Gramsci and the Concept of Civil Society, in: J. Keane, *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London 1988.
- Boehm M. H. *Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen 1932.
- Boerner P. (vyd.). *Concepts of National Identity*. Baden-Baden 1986.
- Boockmann H. Denkmäler. Eine Utopie des 19. Jahrhunderts. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 28, 1977.
- Bormann A. (vyd.). *Volk – Nation – Europa*. Würzburg 1998.
- Bossong G. Sprache und regionale Identität, in: G. Bossong et al. (vyd.), *Westeuropäische Regionen und ihre Identität. Mannheimer Historische Forschungen*, Bd. 4. Mannheim 1994.
- Bossong G. et al. (vyd.). *Westeuropäische Regionen und ihre Identität. Mannheimer Historische Forschungen*, Bd. 4. Mannheim 1994.
- Bourdieu P. *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Paris 1982.
- Branch M. (vyd.). *National History and Identity*. Helsinki 1999.
- Braudel F. *L'identité de la France*. Paris 2000.
- Breton R. *Les ethnies*. Paris 1981.
- Breuilly J. *Nationalism and the State*, 1. vyd. Manchester 1982; 2. vyd. 1993.
- Breuilly J. Approaches to Nationalism, in: E. Schmidt-Hartmann (vyd.), *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994.
- Brix E., Stekl H. (vyd.). *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien 1997.
- Brodowska H. *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim, 1864–1904*. Warszawa 1967.
- Brubaker R. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in New Europe*. Cambridge & New York 1996.
- Brubaker R. *Ethnicity without Groups*. Cambridge (Mass.) 2004.

- Brunn G. Die Organisationen der katalanischen Bewegung 1859–1923, in: T. Schieder, O. Dann (vyd.), *Nationale Bewegung und soziale Organisation I*. München 1978.
- Brunn G. Germania und die Entstehung des deutschen Nationalstaates, in: R. Voigt (vyd.), *Symbole der Politik. Politik der Symbole*. Opladen 1989.
- Bürgener M. *Pripet-Polessie*. Gotha 1939.
- Burgun A. Le développement linguistique en Norvège depuis 1814. *Kristiania* 1921.
- 278 | Burkhardt J. Reformations- und Lutherfeiern. Die Verbürgerlichung des reformatorischen Jubiläumskultur, in: D. Düding (vyd.), *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum ersten Weltkrieg*. Reinbek bei Hamburg 1988.
- Buschmann N., Langewiesche D. (vyd.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main & New York 2003.
- Camplin J. *The Rise of the Plutocrats: Wealth and Power in Edwardian England*. London 1978.
- Canovan M. *Nationhood and Political Theory*. Chaltenham 1996.
- Carr E. H. *Nationalism and After*. London 1945.
- Citron S. *Le Mythe national. L'histoire de France en question*. Paris 1989.
- Cobban A. *The Social Interpretation of the French Revolution*. Cambridge 1964.
- Cohler A. *Rousseau and Nationalism*. New York & London 1970.
- Colley L. *Britons. Forging the Nation, 1707–1837*. Yale (New Haven) & London 1992.
- Comaroff J. a J. *Ethnography and the Historical Imagination*. Boulder (Col.) 1992.
- Committee on International Relations, Group for the Advancement of Psychiatry, *Us and Them. The Psychology of Ethnonationalism*. New York 1987.
- Connors W. Nation-Building or Nation-Destroying? *World Politics* 24, 1972.
- Connors W. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton (NJ) 1994.
- Conrad C., Conrad S. (vyd.). *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Göttingen 2002.
- Conversi D. Language or race? The choice of core values in the development of Catalan and Basque nationalisms. *Ethnic and Racial Studies* 13, 1990.
- Conversi D. (vyd.). *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connors and the Study of Nationalism*. London 2004.

- Corbin A. La fête de la souveraineté, in: A. Corbin et al. (vyd.), *Les usages politiques des fêtes aux XIXe-XXe siècle*. Paris 1994.
- Corbin A. et al. (vyd.). *Les usages politiques des fêtes aux XIXe-XXe siècle*. Paris 1994.
- Cranston M., Mair P. (vyd.). *Langage et politique*. Bruxelles 1982.
- Daneš F. Values and attitudes in language standardization, in: J. Chloupek, J. Nekvapil (vyd.), *Reader in Czech sociolinguistics*. Amsterdam 1987.
- Dann O. (vyd.). *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*. München 1986.
- Dann O. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*. München | 279 1993.
- Dann O., Hroch M., Koll J. (vyd.) *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. Köln 2003.
- Davy G. *Éléments de sociologie*. Paris 1950.
- de Certeau M. et al. (vyd.). *Une politique de la langue. La Révolution Française et les patois: L'enquête de l'Abbé Grégoire*. Paris 1975.
- de Jong J. *Der nationale Kern des makedonischen Problems*. Frankfurt am Main & Bern 1982.
- Delannoï G., Taguieff P.-A. (vyd.). *Théories du nationalisme*. Paris 1991.
- Deutsch K. W. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge (Mass.) 1953.
- Deutsch K. W. *Nervy vlády*. Praha 1970.
- Deutsch K. W., Foltz W. J. *Nation-Building*. New York 1963, 1966.
- Díaz-Andreu M., Champion T. *Nationalism and Archaeology in Europe*. London 1996.
- Dofny J., Akiwowo A. (vyd.). *National and Ethnic Movements*. London & Beverly Hills 1980.
- Doob L. *Patriotism and Nationalism: Their Psychological Foundations*. New Haven 1964.
- Düding D. (vyd.). *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum ersten Weltkrieg*. Reinbek bei Hamburg 1988.
- Dunkerley D. et al. (vyd.). *National and Ethnic Identity in the European Context*. Lodz 2001.
- Dupront A. Sémantique historique et analyse de contenu: culture et civilisation, in: M. Cranston, P. Mair (vyd.), *Langage et politique*. Bruxelles 1982.
- Edwards J. R. *Language, Society, and Identity*. Oxford 1985.
- Edwards N. *The Industrial Revolution in South Wales*. London 1924.
- Eichberg H. *Leistung, Spannung, Geschwindigkeit. Sport und Tanz im gesellschaftlichen Wandel des 18/19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1987.

- Eisenstadt S. N. Die Konstruktion nationaler Identitäten in vergleichender Perspektive, in: B. Giesen (vyd.), *Nationale und kulturelle Identität*. Frankfurt am Main 1991.
- Elias H. J. *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte I*. Antwerpen 1963.
- Engman M. National Conceptions of History in Finland, in: E. Lönnroth, K. Molin, P. Björk, *Conceptions of National History*. Berlin & New York 1994.
- Eriksen T. H. *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London 1993.
- Erikson E. H. *Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze*. Frankfurt am Main 1973.
- Estel B. Grundaspekte der Nation, in: B. Estel, T. Mayer (vyd.), *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften*. Opladen 1994.
- Estel B., Mayer T. (vyd.). *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften*. Opladen 1994.
- Etzioni A. Power as Societal Force, in: M. E. Olsen, M. N. Marger (vyd.), *Power in modern societies*. Oxford & Boulder 1993.
- Europa und der Nationalismus. Bericht über das III. Internationale Historiker-Treffen in Speyer, 7. bis 12. Oktober 1949*. Baden-Baden 1950.
- Falk B. P. *Geschichtsschreibung und nationale Ideologie. Der norwegische Historiker Johan Ernst Sars*. Heidelberg 1991.
- Fehrenbach E. Über die Bedeutung der politischen Symbole im Nationalstaat. *Historische Zeitschrift* 213, 1971.
- Feinberg W. Nationalism in a Comparative Mode, in: R. McKim, J. McMahon (vyd.), *The Morality of Nationalism*. Oxford & New York 1997.
- Fels J. *Begriff und Wesen der Nation*. Münster 1927.
- Ferguson Ch. A. Diglossia. *Word* 15, 1959.
- Fishman J. Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism. *The Journal of Social Issues* 23, 1967.
- Fishman J. *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley (Mass.) 1972.
- Fishman J. *Language in Sociocultural Change*. Stanford (Calif.) 1972.
- Flacke M. *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama*. München & Berlin 1998.
- Flohr A. K. *Fremdenfeindlichkeit. Biosoziale Grundlagen vom Ethnozentrismus*. Opladen 1994.
- Flood Ch. *Political Myth. A Theoretical Introduction*. New York 1996.
- Foltz W. J. Ethnicity, Status, and Conflict, in: W. Bell, W. Freeman (vyd.), *Ethnicity and Nation-Building*. London & Beverly Hills 1974.
- Fougeyrollas P. *La Nation. Essor et déclin des sociétés modernes*. Paris 1987.

- François E. et al. (vyd.). *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1995.
- Freeman W. E. Functions of Ethnic Conflict and Their Contributions to National Growth, in: W. Bell, W. Freeman (vyd.), *Ethnicity and Nation-Building*. London & Beverly Hills 1974.
- Frémont A. La Terre, in: P. Nora (vyd.), *Les Lieux de mémoire* III.2. Paris 1992.
- Friedrich C. J. Nation-Building, in: K. W. Deutsch, W. J. Foltz (vyd.), *Nation-Building*. New York 1963, 1966.
- Furet F. *Promýšlet francouzskou revoluci*. Praha 1994.
- Gadoffre G. French National Images and the Problem of Stereotypes. *International Social Science Bulletin* 3, 1951.
- Gaigalat W. *Litauen, das besetzte Gebiet, sein Volk und dessen geistige Strömungen*. Frankfurt am Main 1917.
- Gall L. *Die Germania als Symbol nationaler Identitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1992.
- Gall L. *Germania – eine deutsche Marianne?* Bonn 1993.
- Gardels N. Two concepts of nationalism. An Interview with Isaiah Berlin. *The New York Review of Books*, Nov. 20, 1991.
- Geary P. J. *The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe*. Princeton & Oxford 2001.
- Gebhardt W. *Fest, Feier, Alltag. Über die gesellschaftliche Wirklichkeit des Menschen und ihre Deutung*. Frankfurt am Main 1987.
- Geertz C. *Old Societies and New States*. New York 1963.
- Geertz C. *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha 2000.
- Gellner A. *Národy a nacionalismus*. Praha 1993 (anglické vydání 1982).
- Gellner E. *Culture, Identity, and Politics*. Cambridge & New York 1987.
- Gellner E. *Nationalismus und Moderne*. Berlin 1991.
- Gellner E. Nationalism and the International Order, in: E. Gellner, *Encounters with Nationalism*. Oxford 1994.
- Gellner E., *Encounters with Nationalism*. Oxford 1994.
- Gellner E. *Nationalism*. London 1997. (Česky část in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha 2003, s. 403–417.)
- Geremek B. *The Common Roots of Europe*. Cambridge & Cambridge (MA) 1996.
- Gerhard U., Link J., Zum Anteil der Kollektivsymbolik an den nationalen Stereotypen, in: J. Link, W. Wülfing (vyd.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1991.
- Giddens A. *The Nation State and Violence. 2. A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge 1985.
- Giddens A. Nation-State and Violence, in: *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge 1987.

Giesen B. (vyd.). *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main 1991.

Giesen B. *Die Intellektuellen und die Nation*. Frankfurt am Main 1993.

Giles H., Saint-Jacques B. (vyd.). *Language and Ethnic Relations*. Oxford & New York 1979.

Gräser J. et al. (vyd.). *Staat, Nation, Demokratie, Tradition und die Perspektiven moderner Gesellschaften*. Göttingen 2001.

Graus F. *Lebendige Vergangenheit*. Köln & Wien 1975.

Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge (Mass.) 1992.

Greenfeld L. Nationalism and the Mind. *Nations and Nationalism* 11, 2005.

Greschat M. *Das Zeitalter der Industriellen Revolution*. Stuttgart 1980.

Grew R. The Construction of National Identity, in: P. Boerner (vyd.), *Concepts of National Identity*. Baden-Baden 1986.

Grodzinski S. Nationalfeiertage und öffentliche Gedenktage Polens im 19. und 20. Jahrhundert, in: E. Brix, H. Stekl (vyd.), *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien 1997.

Grillo R. D. (vyd.). *Social Anthropology and the Politics of Language*. London & New York 1989.

Haarmann H. *Language in Ethnicity. A View of Basic Ecological Relations*. Berlin, New York & Amsterdam 1986.

Hagedoorn L., Csepe G., Dekker H., Farner R. (vyd.). *European Nations and Nationalism. Theoretical and Historical Perspectives*. Aldershot 2000.

Hamilton W. D. The Genetical Evolution of Social Behaviour. *Journal of Theoretical Biology* 7, 1964.

Handmann M. S. The Sentiment of Nationalism. *Political Science Quarterly* XXXVI, 1921.

Hardtwig W., Wehler H.-U., *Kulturgeschichte heute*. Göttingen 1996.

Hastings A. *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge & New York 1997.

Hattenauer H. *Geschichte der deutschen Nationalsymbole*. München 1990.

Haugen E. *Language Planning. The Case of Modern Norwegian*. Cambridge (Mass.) 1966.

Haugen E. *The Scandinavian Languages. An Introduction to Their History*. London 1976.

Haugen E. Bilinguals Have More Fun. *Journal of English Linguistics* 19, 1986.

Haupt H.-G., Tacke Ch. Die Kultur des Nationalen. Sozial- und kulturgeschichtliche Ansätze bei der Erforschung des europäischen Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert, in: W. Hardtwig, H.-U. Wehler, *Kulturgeschichte heute*. Göttingen 1996.

Hayes Carlton J. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York 1931.

Hayes Carlton J. *Nationalism: A Religion*. New York 1960.

Heck R. (vyd.). *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach i Słowacji*. Wrocław 1978.

Hechter M. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1530–1966*. London 1975.

Hechter M. Nationalism as group solidarity. *Ethnic and Racial Studies* 10, 1987.

Hein-Kircher H., Henning Hahn H. (vyd.). *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*. Marburg 2006.

Helgerson R. Genremalerei, Landkarten und nationale Unsicherheit in Holland des 17. Jahrhunderts, in: U. Bielefeld, G. Engel (vyd.), *Bilder der Nation*. Hamburg 1998.

Hermann J. Bilingualism Versus Identity. *Multilingual Matters* 43, 1988.

Herrmann U. (vyd.). *Volk – Nation – Vaterland. Studien zum achtzehnten Jahrhundert*, sv. 18. Hamburg 1996.

Hertz F. *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character*. London 1945.

Hettling M. Bürger oder Soldaten? Kriegerdenkmäler 1848–1854, in: R. Kosseleck, M. Jeismann (vyd.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München 1994.

Hettling M., Nolte P. (vyd.). *Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1993.

Heuberger V., Suppan A., Vyslonzil E. (vyd.). *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Frankfurt am Main & New York 1998.

Hirschhausen U. v., Leonhard J. *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen 2001.

Hobsbawm E. J. *The Age of Revolution. Europe 1789–1848*. London 1973.

Hobsbawm E. J. *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Praha 2000.

Hobsbawm E. J., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge 1983.

Hoffmann S.-L. Mythos und Geschichte. Leipziger Gedenkfeiern der Völkerschlacht im 19. und frühen 20. Jahrhundert, in: E. François et al. (vyd.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1995.

Hojda Z., Pokorný J. *Pomníky a zapomníky*. Litomyšl 1996.

- Holý L., Stuchlík M. *Actions, Norms and Representations: Foundations of Anthropological Inquiry*. Cambridge & New York 1983.
- Honko L. Traditions in the construction of cultural identity, in: M. Branch (vyd.), *National History and Identity*. Helsinki 1999.
- Hooson D. (vyd.). *Geography and National Identity*. Oxford & Cambridge 1994.
- Horowitz D. L. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles & London 1985.
- Hosking G., Schöpflin G. (vyd.). *Myths of Nationhood*. London 1997.
- 284 | Hroch M. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha 1968.
- Hroch M. K otázce územní skladby národního hnutí. ČSČH XIX, 1971.
- Hroch M. (vyd.). Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století. *AUC, Studia historica* XV, 1976.
- Hroch M. Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts, in: J. Kocka (vyd.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3. München 1988.
- Hroch M. Historická beletrie a historické vědomí v 19. století. *AUC, Studia historica* XXXIII, 1988.
- Hroch M. From National Movement to the Fully-formed Nation. *New Left Review* 198, 1993.
- Hroch M. V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě. Praha 1999.
- Hroch M. (vyd.). Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů. Praha 2003.
- Hroch M. Eugen Lembergs „Nationalismustheorie“. *Bohemia* 45, 2005.
- Hroch M. National Romanticism, in: B. Trencsényi, M. Kopeček (vyd.), *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe II. National Romanticism – The Formation of National Movements*. Budapest 2007.
- Hroch M., Klusáková L. (vyd.). *The Criteria of Backwardness*. Praha 1996.
- Hroch M., Malečková J. Historical heritage: continuity and discontinuity in the construction of national history. *AUC, Studia historica* LIII, 2000.
- Hubbard W. H., Myhre J. E., Nordby T., Sogner S. (vyd.). *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*. Oslo 1995.
- Hübner K. *Das Nationale. Verdrängtes, Unvermeidliches, Erstrebenswertes*. Graz, Wien & Köln 1991.
- Hunter E. J. *A Sociological Analysis of Certain Types of Patriotism*. New York 1932.
- Hutchinson J. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Dynamics of the Irish Nation State*. London 1987.

- Cherubin D. Zur bürgerlichen Sprache des 19. Jahrhunderts. *Wirkendes Wort* 33, 1983.
- Chloupek J., Nekvapil J. (vyd.). *Reader in Czech sociolinguistics*. Amsterdam 1987.
- Illig S. *Zwischen Körperzüchtigung und nationaler Bewegung: Turnvereine in Bayern 1848–1890*. Köln 1998.
- Imbusch P. Macht und Herrschaft in der Diskussion, in: P. Imbusch (vyd.), *Macht und Herrschaft*. Opladen 1998.
- Imbusch P. (vyd.). *Macht und Herrschaft*. Opladen 1998.
- James P. *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community*. London 1996.
- Jeismann M., Westheider R. Wofür steht der Bürger?, in: R. Kosseleck, M. Jeismann (vyd.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München 1994.
- Jenkins R. *Rethinking Ethnicity*. 2. vyd. Thousand Oaks (CA) 2008.
- Jespersen O. *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*. Oslo 1925.
- Johannet R. *Le principe des nationalités*. Paris 1918.
- Joseph B. *Nationality, its Nature and Problems*. London 1929.
- Jüngel E. Die Wahrheit des Mythos und die Notwendigkeit der Entmythologisierung, in: E. Jüngel, *Das Wort, das Geschichte macht*. Tartu & Greifswald 1996.
- Jüngel E., *Das Wort, das Geschichte macht*. Tartu & Greifswald 1996.
- Kaschuba W. Die Nation als Körper, in: E. François et al. (vyd.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1995.
- Katz D. Nationalism and International Conflict Resolution, in: H. C. Kelmen (vyd.), *International Behaviour. A Social-Psychological Analysis*. New York 1965.
- Kaupas V. *Die Presse Litauens, unter Berücksichtigung des nationalen Gedankens und der öffentlichen Meinung I*. Klajpeda 1934.
- Keane J., *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London 1988.
- Keating M. *Nations against the State. The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*. Basingstoke/Hampshire 1996.
- Keating M. *State and Regional Nationalism. Territorial Politics and European State*. New York 1988.
- Kedourie E. *Nationalism*. London 1960.
- Kelmen H. C. (vyd.). *International Behaviour. A Social-Psychological Analysis*. New York 1965.
- Kemiläinen A. *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*. Jyväskylä 1964.

Kemiläinen A. Från „Homo Novus“ till överklass. De första generationerna av den finska bildade klassen, in: I. Norrliid (vyd.), *Över Gränsen. Festskrift till Brigitta Odén*. Lund 1987.

Khleif B. B. Insiders, Outsiders and Renegades: Towards a Classification of Ethnolinguistic Labels, in: H. Giles, B. Saint-Jacques (vyd.), *Language and Ethnic Relations*. Oxford & New York 1979.

Kilius J. *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii naroda*. Warszawa 2004.

Klein B. „The Whole Empire of Great Britain.“ Zur Konstruktion des nationalen Raumes in Kartographie und Geographie, in: U. Bielefeld, G. Engel (vyd.), *Bilder der Nation*. Hamburg 1998.

Kluxen-Pytha D. *Nation und Ethos*. Freiburg 1991.

Kocka J. (vyd.). *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3. München 1988.

Kohn, H. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York 1944.

Kohn, H. *Nationalism. Its Meaning and History*. Princeton 1955.

Kořalka J. *Co je národ?* Praha 1968.

Kosseleck R., Jeismann M. (vyd.). *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München 1994.

Kowalczyk S. *Naród, Państwo, Europa. Z problematyki filozofii narodu*. Radom 2003.

Kreis G. *Helvetia im Wandel der Zeiten. Die Geschichte einer Repräsentationsfigur*. Zürich 1991.

Kreseritzky W. v., Sick K.-P. (vyd.). *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1999.

Krusius-Ahrenberg L. *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856–1863*. Helsinki 1934.

Kutnar F. *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*. Praha 2003.

Langewiesche D. Nation, Nationalismus, Nationalstaat: Forschungsstand und Forschungsperspektiven. *Neue politische Literatur* 40, 1995.

Langewiesche D. Staatsbildung und Nationsbildung in Deutschland – ein Sonderweg? Die deutsche Nation im europäischen Vergleich, in: U. v. Hirschhausen, J. Leonhard (vyd.), *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen 2001.

Lartichaux J.-Y. Linguistic Politics during the French Revolution. *Diogenes* 97, 1977.

Lawrence P. *Nationalism: History and Theory*. Harlow (UK) & New York 2005.

Le Rider J., Csáky M., Sommer M. (vyd.). *Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa*. Innsbruck, Wien & München 2002.

Leca J. *De quoi parle-t-on? In: Nations et nationalismes*. Paris 1995.

Leerssen J. Nation, Volk und Vaterland zwischen Aufklärung und Romantik, in: A. Bormann (vyd.), *Volk – Nation – Europa*. Würzburg 1998.

Leerssen J. *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam 2006.

Lemberg E. *Wege und Wandlungen des Nationalbewusstseins. Studien zur Geschichte der Volkswerdung in den Niederlanden und in Böhmen*. Münster 1934.

Lemberg E. *Nationalismus*. Hamburg 1964.

Lenin V. I. *Sebrané spisy* 20. Praha 1957.

Lepsius M. R. *Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen 1990.

Lepsius M. R. *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen*. Göttingen 1993.

Lerner A. J. The Nineteenth-Century Monument, in: M. Ringrose, A. J. Lerner (vyd.), *Reimagining the Nation*. Buckingham & Philadelphia 1993.

LeVine R., Campbell D. *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behaviour*. New York 1972.

Liakos A. (vyd.). *The European Canon*. Leipzig 2007.

Link J., Wülfing W. (vyd.). *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1991.

Linke A., Zum Sprachgebrauch des Bürgertums im 19. Jahrhundert. Überlegungen zur kultursemiotischen Funktion des Sprachverhaltens, in: R. Wimmer (vyd.), *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin & New York 1991.

Linz J. From Primordialism to Nationalism, in: E. A. Tiryakian, R. Rogowski (vyd.), *New Nationalism of the Developed West*. London & Sydney 1985.

Linz J. Nationalstaaten, Staatsnationen, multiethnische Staaten, in: J. Gräser et al. (vyd.), *Staat, Nation, Demokratie, Tradition und die Perspektiven moderner Gesellschaften*. Göttingen 2001.

Llobera J. R. *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*. Oxford & Providence 1994.

Llobera J. *The Foundations of National Identity. From Catalonia to Europe*. Oxford & New York 2003.

Loewenstein B. Eine alte Geschichte? Massenpsychologie und Nationalismusforschung, in: E. Schmidt-Hartmann (vyd.), *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994.

Loit A. (vyd.). *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*. Stockholm 1985.

Lönnroth E., Molin K., Björk P. (vyd.). *Conceptions of National History*. Berlin & New York 1994.

- Lorenz C. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln 1997.
- Lowenthal D. European and English Landscapes as National Symbols, in: D. Hooson (vyd.), *Geography and National Identity*. Oxford & Cambridge 1994.
- Luhmann N. *Macht*. Stuttgart 1975.
- Lukes S. *Power. A Radical View*. London & New York 1974.
- Maas A. Der Kult des toten Krieger. Frankreich und Deutschland nach 1870/71, in: E. François et al. (vyd.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 1995.
- Magocsi P. The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia, in: A. S. Markovits, F. S. Sysyn (vyd.), *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*. Cambridge (Mass.) 1982.
- Machiavelli N. *Discorso o Dialogo intorno alla lingua nostra* (moderní edice B. T. Sozzi, Torino 1976).
- Mann M. *The Sources of Power: 1. The Rise of classes and nation-states, 1760–1914*. Cambridge 1993.
- Mann M. *Geschichte der Macht III, 1*. Frankfurt am Main & New York 1998.
- Markovits A. S., Sysyn F. S. (vyd.). *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*. Cambridge (Mass.) 1982.
- Mármora L. *Nation und Internationalismus*. Probleme und Perspektiven eines sozialistischen Nationsbegriffs. Bremen 1983.
- Martin M. M. *The Making of France*. London 1959.
- Martin-Jones M. Language, Power and Linguistic Minorities. The Need for an Alternative Approach to Bilingualism, Language Maintenance and Shift, in: R. D. Grillo (vyd.), *Social Anthropology and the Politics of Language*. London & New York 1989.
- Masaryk T. G. *Naše nynější krize*. Praha 1895.
- Matschke-von Wicht B. Zum Problem des Kriegerdenkmals in Österreich in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: R. Kosseleck, M. Jeismann (vyd.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München 1994.
- Maur E. Pojetí národa v díle M. Pavla Stránského O státě českém, in: J. Pelikán (vyd.), *K poctě profesora Miroslava Hrocha*. AUC, *Phil et Hist.* 3, 1996.
- Maur E. Pojetí národa ve starší české historiografii jako východisko koncepcí českého národa v první polovině 19. století, in: M. Skřivánek (vyd.), *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*. Litomyšl 1998.

- Maur E. Palackého koncepce českých agrárních dějin a její osudy, in: František Palacký 1798–1998. Praha 1999.
- Maur E. Der Begriff der Nation in der böhmischen Historiographie der Aufklärung, in: O. Dann, M. Hroch, J. Koll (vyd.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. Köln 2003.
- Maurer M. Feste und Feiern als historischer Forschungsgegenstand. *Historische Zeitschrift* 253, 1991.
- McCrone D. *The Sociology of Nationalism*. London & New York 1998.
- McKim R., McMahon J. *The Morality of Nationalism*. Oxford & New York 1997.
- Mead G. H. *Mind, Self and Society*. Chicago 1934.
- Meinecke F. *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München & Berlin 1907.
- Meyer T. *Identitätswahn. Die Politisierung des kulturellen Unterschieds*. Berlin 1997.
- Minogue K. R. *Nationalism*. London 1967.
- Miscevic, N. (vyd.). *Nationalism and Ethnic Conflict*. Chicago 2000.
- Mosse G. L. *Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen von den Napoleonischen Kriegen bis zum Dritten Reich*. Frankfurt am Main 1976.
- Mosse G. L. *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. Madison 1985.
- Motyl A. How Empires Rise and Fall: Nation, Nationalism, and Imperial Elites, in: J. G. Beramendi et al. (vyd.), *Nationalism in Europe. Past and Present*. Santiago de Compostela 1994.
- Münkler H., Grünberger H. Origo et Vetustas. Herkunft und Alter als Topoi nationaler Identität, in: H. Münkler, H. Grünberger, K. Mayer (vyd.), *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistische Intellektueller: Italien und Deutschland*. Berlin 1998.
- Münkler H., Grünberger H., Mayer K. (vyd.). *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistische Intellektueller: Italien und Deutschland*. Berlin 1998.
- Nairn T. *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-nationalism*. London 1977. (Kapitola The Modern Janus česky in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha 2003, s. 143–153.)
- Nairn T., Hobsbawm E., Debray R., Löwy M. *Nationalismus und Marxismus*. Berlin 1978.
- Neumann F. J. *Volk und Nation*. Leipzig 1888.
- Niethammer L. *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*. Reinbek 2001.
- Nipperdey T. Nationalidee und Nationaldenkmal im 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 206, 1968.
- Nolte C. The Sokol in the Czech Lands to 1914. Basingstoke 2003.

- Nora P. (vyd.). *Les Lieux de mémoire*. I. La République, II. La Nation, III. Les France. Paris 1984–1992.
- Norrilid I. (vyd.). *Över Gränsen*. Festschrift till Brigitta Odén. Lund 1987.
- Novotný J. *Sokol v životě národa*. Praha 1990.
- Ogilvie S. C., Cerman M. (vyd.). *European proto-industrialization*. Cambridge & New York 1996.
- Ochmański J. *Historia Litwy*. Wrocław, Warszawa & Kraków 1990.
- Olsen M. E., Marger M. N. (vyd.). *Power in modern societies*. Oxford & Boulder 1993.
- 290 | Orridge A. W. Uneven Development and Nationalism. *Political Studies* 29, 1982.
- Overing J. The Role of Myth: An Anthropological Perspective, in: G. Hoskin, G. Schöpflin, *Myths of Nationhood*. London 1997.
- Özkirimli U. The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism. *Nations and Nationalism* 8, 2003.
- Özkirimli U. (vyd.). *Nationalism and its Futures*. London 2003.
- Özkirimli U. *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. Houndmills/Basingstoke & New York 2005.
- Paré J.-R. Les „écrits de jeunesse“ de Max Weber: l'histoire agraire, le nationalisme et les paysans. *Revue Canadienne de science politique*, Sept. 1995.
- Pelikán J. (vyd.). *K poctě profesora Miroslava Hrocha*. AUC, Phil et Hist. 3, 1996.
- Pokorný J., Rak J. Öffentliche Festtage bei den Tschechen, in: E. Brix, H. Stekl (vyd.), *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien 1997.
- Popitz H. *Phänomene der Macht*. Autorität – Gewalt – Herrschaft – Technik. Tübingen 1986.
- Puhle H.-J. Nation-States, Nations, and Nationalism in Western and Southern Europe, in: J. G. Beramendi et al. (vyd.), *Nationalism in Europe. Past and Present II*. Santiago de Compostella 1994.
- Quasthoff U. *Soziales Vorurteil und Kommunikation*. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps. Frankfurt am Main 1973.
- Reiterer A. F. *Soziale Identität. Ethnizität und sozialer Wandel. Zur Entwicklung einer anthropologischen Struktur*. Frankfurt am Main & New York 1993.
- Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? in: *Œuvres Complètes I*. Paris 1947. (Česky in: M. Hroch (vyd.), *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha 2003, s. 24–35.)
- Renaut A. Logique de la nation, in: G. Delannoi, P.-A. Taguieff, *Théories du nationalisme*. Paris 1991.

- Revel J., Levi G. (vyd.). *Political Uses of the Past. The Recent Mediterranean Experience*. London 2001.
- Rexroth K. H. Volkssprache und werdendes Volksbewusstsein im ostfränkischen Reich, in: H. Beumann, W. Schröder (vyd.), *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*. Sigmaringen 1978.
- Ringrose M., Lerner A. J. (vyd.). *Reimagining the Nation*. Buckingham & Philadelphia 1993.
- Roellecke G. Herrschaft und Nation. *Rechtsphilosophische Hefte III*, 1994.
- Rogel C. *The Slovenes and Jugoslavism 1890–1914*. New York 1977.
- Rokkan S. (vyd.). *Comparative Research Across Cultures and Nations*. Paris & The Hague 1968.
- Rokkan S. Dimensions of State Formation, in: Ch. Tilly (vyd.), *The Formation of National State in Western Europe*. Princeton 1975.
- Rokkan S., Steelen K., Warmbrunn J. Nation-building. A review of recent comparative research and a selected bibliography of analytical studies. *Current Sociology*, vol. 19, No. 3, The Hague & Paris 1973.
- Römer M. *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*. Lwów 1908.
- Ross J. A. Language and the Mobilization of Ethnic Identity, in: H. Giles, B. Saint-Jacques (vyd.), *Language and Ethnic Relations*. Oxford & New York 1979.
- Rössler K. *System der Staatslehre*. Leipzig 1857.
- Rostow W. W. *How It All Began*. London 1975.
- Roth K. Bilder in den Köpfen, in: V. Heuberger, A. Suppan, E. Vyslonzil (vyd.), *Das Bild vom Anderen*. Frankfurt am Main & New York 1998.
- Rudnytsky I. L. Observations on the Problem of „Historical“ and „Non-historical“ Nations. *Harvard Ukrainian Studies* 5, 1981.
- Rümelin G. *Kanzlerreden*. Tübingen 1907.
- Sahlins P. *Boundaries. The Making of Spain and France in the Pyrenees*. Berkeley 1989.
- Samuel R. (vyd.). *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Unity*, I-III. London & New York 1989.
- Sandkühler T., Schmidt H.-G. „Geistige Mütterlichkeit“ als nationaler Mythos im Deutschen Kaiserreich, in: J. Link, W. Wülfing (vyd.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1991.
- Sandner G. In Search of Identity: German Nationalism and Geography, 1871–1910, in: D. Hooson (vyd.), *Geography and National Identity*. Oxford & Cambridge 1994.
- Seton-Watson H. *Nations and State. An Enquire into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London 1977.
- Seymour M. Redefining the Nation, in: N. Miscevic (vyd.), *Nationalism and Ethnic Conflict*. Chicago 2000.

Shafer B. C. *Nationalism. Myth and Reality*. London 1955.

Shafer B. C. Only if We Knew More About Nationalism. *Canadian Review of Studies in Nationalism* 7, 1980.

Shevelov G. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): its State and Status*. Cambridge (Mass.) 1989.

Shils E. Nation, nationality, nationalism and civil society. *Nations and Nationalism*, 1995.

Schama S. *Landscape and Memory*. London 1996. (Česky Krajina a paměť. Praha 2007.)

292 | Schieder T. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen 1991.

Schieder T., Dann O. (vyd.). *Nationale Bewegung und soziale Organisation* I. München 1978.

Schmale W., Dodde N. *Revolution des Wissens?* Bochum 1991.

Schmidt-Hartmann E. (vyd.). *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994.

Schöpflin G. Introduction, in: G. Hosking, G. Schöpflin (vyd.), *Myths of Nationhood*. London 1997.

Schöpflin G. *Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe*. London 2000.

Schulze H. *Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte?* Berlin 1989.

Schulze H. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha 2003.

Schulze-Wessel M. (vyd.). Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Stuttgart 2006.

Schybergson M. G. *Politische Geschichte Finnlands 1809–1919*. Gotha & Stuttgart 1925.

Sinkó K. Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn, in: E. Brix, H. Stekl (vyd.), *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien 1997.

Sipovič Č. The Language Problem in the Catholic Church in Byelorussia from 1832 to the First World War. *Journal of Byelorussian Studies* III, 1973.

Skovmand B. et al. *Geschichte Dänemarks*. Neumünster 1973.

Skřivánek M. (vyd.). *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*. Litomyšl 1998.

Smith A. The diffusion of nationalism: some historical and sociological perspectives. *British Journal of Sociology* 29, 1978.

Smith A. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford & Cambridge 1986.

Smith A. *National Identity*. London 1991.

Smith A. The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed? in: M. Ringrose, A. J. Lerner (vyd.), *Reimagining the Nation*. Buckingham & Philadelphia 1993.

Smith A. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London & New York 1998.

Smith A. The poverty of anti-nationalist modernism. *Nations and Nationalism* 9, 2003.

Smith A. D. *Theories of Nationalism*. London 1971.

Smith A. D. The „Golden Age“ and National Renewal, in: G. Hosking, G. Schöpflin (vyd.), *Myths and Nationhood*. London 1997.

Smith W. National Symbols, in: A. Motyl (vyd.), *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1. London & San Diego 2001.

Snyder L. L. *The Meaning of Nationalism*. New Brunswick (NJ) 1954.

Snyder L. L. *The New Nationalism*. Ithaca (NY) 1968.

Snyder L. L. *Varieties of Nationalism. A Comparative Study*. Hinsdale (Ill.) 1976.

Snyder L. L. Nationalism and the Territorial Imperative. *Canadian Review of Studies in Nationalism* 3, 1975.

Sørensen O. The Development of a Norwegian National Identity during the Nineteenth Century, in: O. Sørensen (vyd.), *Nordic Paths to National Identity*. Oslo 1994.

Sørensen O. (vyd.). *Nordic Paths to National Identity*. Oslo 1994.

Sorokin P. *Society, Culture, and Personality. Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*. New York 1947.

Speer H. *Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung*. Tartu 1936.

Speth R. *Nation und Revolution. Politische Mythen im 19. Jahrhundert*. Opladen 2000.

Stalin J. V. Marxismus a národnostní otázka, in: Spisy 2. Praha 1949.

Starý Z. Ve jménu funkce a intervence. *AUC, Philologica, Monographia* CXXIII, 1994.

Stavenhagen E. *Das Wesen der Nation*. Berlin 1934.

Stokes G. Cognition and the Function of Nationalism. *Journal of Interdisciplinary History* IV, 1974.

Stokes G. Cognitive Style and Nationalism. *Canadian Review of Studies in Nationalism* 9, 1982.

Stokes G. Class and Nation: Competing Explanatory Systems. *East European Politics and Societies* 4, 1990.

Sugar P. F. The Roots of Eastern European Nationalism, in: *Congres international des études balkaniques. Resumés et communications. Histoire XX siècle*. Sofia 1966.

Sundhaussen H. *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburgermonarchie*. München 1973.

Sundhaussen H. Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn Jahre Kosovo-Krieg (1389–1999), in: D. Beyrau

| 293

(vyd.), *Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit*. Tübingen 2001.

Suppan A. Identitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen, in: W. Heuberger et al. (vyd.), *Das Bild vom Anderen*. Frankfurt am Main & New York 1998.

Svend E. et al. (vyd.). *Festschrift til Astrid Friis*. København 1963.

Szacki J. O narodzie i nacjonalizmie. ZNAK 1997, č. 3.

Szporluk R. *Communism and Nationalism*. Oxford 1988.

Szücs J. *Nation und Geschichte. Studien*. Köln & Wien 1981.

294 | Šalda F. X. *Kritické projevy* 3. Praha 1950.

Šíma K. Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akt konstruování národní identity. ČČH 104, 2006.

Tacke Ch. *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1995.

Tägil S. (vyd.). *Studying Boundary Conflicts. A Theoretical Framework*. Stockholm 1977.

Tägil S. (vyd.). *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. Stockholm 1984.

Taguieff P.-A. Le nationalisme des nationalistes, in: G. Delannoi, P.-A. Taguieff (vyd.), *Théories du nationalisme*. Paris 1991.

Taylor C. *Die Quellen des Selbst. Die Entstehung der neuzeitlichen Identität*. Frankfurt am Main 1994.

Thadden R. Aufbau nationaler Identität. Deutschland und Frankreich im Vergleich, in: B. Giesen (vyd.), *Nationale und kulturelle Identität*. Frankfurt am Main 1991.

Thadden R. v., Kaudelka S., Serrier T. (vyd.). *Europa der Zugehörigkeiten*. Göttingen 2007.

Ther P., Sundhaussen H. (vyd.). *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Marburg 2003.

Thimme B. *Kirche und nationale Frage in Livland während der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Königsberg 1938.

Thomas G. *Linguistic Purism*. London & New York 1991.

Tilly Ch. (vyd.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton 1975.

Tilly Ch. *States and Nationalism in Europe since 1600*. New York 1991.

Tiryakian E. A., Rogowski R. (vyd.). *New Nationalism of the Developed West*. London & Sydney 1985.

Titzmann M. Die Konzeption der „Germanen“ in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts, in: J. Link, W. Wülfing (vyd.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1991.

Tomaszewski J. *Z dziejów Polesia*. Warszawa 1963.

Tombs R. (vyd.). *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangerism to the Great War 1889–1918*. London 1991.

Tombs R. The Political Trajectory of Nationalism in Nineteenth-Century France, in: U. v. Hirschhausen, J. Leonhard (vyd.), *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen 2001.

Tommila P. Hat das finnische Volk eine Geschichte? *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* 27, 1995.

Trencsényi B., Kopeček M. (vyd.). *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe II. National Romanticism – The Formation of National Movements*. Budapest 2007.

Trepte H.-C. Die Hiessigen (Tutejsi/Tzutejšyja) – regionales Bewusstsein im polnisch-weissrussischen Grenzraum, in: P. Ther, H. Sundhaussen (vyd.), *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Marburg 2003.

Troebst S. „Intermarium“ und „Vermählung mit dem Meer“. Kognitive Karten und Geschichtspolitik in Ostmitteleuropa. *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002.

Třeštk D. Vymyšlení českého národa. *Dějiny a současnost* 22, 2000, č. 2.

Třeštk D. *Mýty kmene Čechů*. Praha 2003.

Uhl H. *Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur*. Innsbruck, Wien & München 2003.

Urban O. *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 1978.

Venediktov G. *Iz istorii sovremennogo bolgarskogo jazyka*. Sofia 1981.

Viroli M. *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford 1995.

Vogel J. *Nationen im Gleichschritt. Der Kult der „Nation in Waffen“ in Deutschland und Frankreich 1870–1914*. Göttingen 1997.

Voigt R. (vyd.). *Symbole der Politik. Politik der Symbole*. Opladen 1989.

Vogler C. M. *The Nation State*. Aldershot 1985.

Weber E. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of France 1870–1914*. Stanford 1976.

Weber E. Gauls versus Franks, in: R. Tombs (vyd.), *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangerism to the Great War 1889–1918*. London 1991.

Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wirtschaftslehre*. Tübingen 1973.

Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft II*. Tübingen 1976.

Wehler H.-U. *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen 1975.

Wehler H.-U. Nationalismus, Nation und Nationalstaat in Deutschland im ausgehenden 18. Jahrhundert, in: U. Herrmann (vyd.), *Volk –*

- Nation – Vaterland. Studien zum Achtzehnten Jahrhundert*, sv. 18. Hamburg 1996.
- Wehler H.-U. *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*. München 2001.
- Weichlein J. „Qu'est-ce qu'une nation?“ Stationen der deutschen statistischen Debatte um Nation und Nationalität in der Reichsgründungszzeit, in: W. v. Kreseritzky, K.-P. Sick (vyd.), *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1999.
- Weichlein S. *Nation und Region. Integrationsprozesse im Bismarckreich*. Düsseldorf 2004.
- Weilenman H. The Interlocking of Nation and Personality Structure, in: K. W. Deutsch, W. J. Foltz (vyd.), *Nation-Building*. New York 1963, 1966.
- Weiser T., K. W. Deutschs Modell der Nationswerdung und sein Beitrag für die historische Nationalismusforschung, in: E. Schmidt-Hartmann, *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994.
- Wendt D. Feindbild – seine biologischen und psychologischen Ursachen, in: R. Voigt (vyd.), *Symbole der politik. Politik der Symbole*. Opladen 1989.
- Williams G. A. Language Group Allegiance and Ethnic Interaction, in: H. Giles, B. Saint-Jacques (vyd.), *Language and Ethnic Relations*. Oxford & New York 1979.
- Williams G. A. *The Welsh in their History*. London & Canberra 1982.
- Wils L. L'emploi des langues en matieres judiciaires et administratives dans le Royaume de Belgique. *Revue du Nord* LXXIII, 1991.
- Wilson T. M., Donnan H. *Border Identities. Nation and State in International Frontiers*. Cambridge 1998.
- Wimmer R. (vyd.). *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin & New York 1991.
- Wirth L. Types of Nationalism. *American Journal of Sociology* XLI, 1936.
- Wuorinen J. H. *Nationalism in Modern Finland*. New York 1931.
- Yiftachel O. The Homeland and Nationalism, in: A. Motyl (vyd.), *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1. London & San Diego 2001.
- Ziegler H. *Die moderne Nation. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Tübingen 1932.
- Zimmer O. *Nationalism in Europe, 1890–1940*. Basingstoke/Hampshire & New York 2003.
- Znaniecki F. *Modern Nationalities. A Sociological Study*. Urbana (Ill.) 1952.
- Zur Nationalitätenfrage. *Baltische Monatschrift* 1863.
- Zwoliński A. *Wprowadzenie do rozważań o narodzie*. Kraków 2005.

- Adamson D. L. *Class, Ideology and the Nation. A Theory of Welsh Nationalism*. Cardiff: University of Wales Press 1991.
- Adanir F. *Die makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*. Wiesbaden: Steiner 1979.
- Asch R. G. (vyd.). *Three Nations – a Common History? England, Scotland, Ireland and British History, c. 1600–1920*. Bochum: Universitätsverlag N. Brockmeyer 1993.
- Beaune C., *Naissance de la Nation France*. Paris: Gallimard 1985.
- Berding H. (vyd.). *Nationales Bewusstsein und kolektive Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1994.
- Beresnevičiute-Nosálová, H. *Litva*. Praha: Libri 2006.
- Beyrau D., Lindner R. (vyd.). *Handbuch der Geschichte Weissrusslands*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2001.
- Boyd C. P. *Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975*. Princeton: Princeton University Press 1997.
- Busck S., Poulen H. *Dějiny Dánska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2007.
- Coupland R. *Welsh and Scottish Nationalism*. London: Collins 1954.
- Dakin D. *The Unification of Greece, 1770–1923*. London: Benn 1972.
- Dann O. (vyd.). *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg: Hoffmann u. Campe 1978.
- Davies N. *Polsko. Dějiny národa ve středu Evropy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Delanty G., Kumar K. (vyd.). *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. London & Thousand Oaks: SAGE Publications 2006.
- Djordjević D. *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804–1914*. Beograd: Istorijski institut 1965.
- Eriksonas L., Müller L. (vyd.). *Statehood Before and Beyond Ethnicity*. Bruxelles & New York: P. I. E.-Peter Lang 2005.
- Faensen J. *Die albanische Nationalbewegung*. Wiesbaden: Harrassowitz 1980.
- Ferro M. *Dějiny Francie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2006.